

Od Vukovskog do Srbije

Borbe u rejonu Ravno - Šuica - Duvno i pokret na prostor istočno od ceste Gornji Vakuf - Prozor

Istog dana, 6. juna 1944, kada je 1. proleterska divizija izbila na šire područje Vukovskog, Riličkog i Ravanjskog polja otpočelo je iskrcavanje savezničkih snaga iz Velike Britanije u Francusku i konačno rušenje Hitlerovog »Atlantskog bedema«. Vijest je brzo prostrujala kroz sve jedinice divizije i oduševljeno pozdravljena od boraca. Dva dana ranije, britanske i američke snage u Italiji zauzele su Rim i nastavile da nadiru na sjever. Da bi olakšala obrazovanje novog fronta u Evropi, Crvena armije vršila je posljednje pripreme za veliku ofanzivu na bjeloruskom pravcu, koja je počela 22. juna i u kojoj je razbijena njemačka Centralna grupa armija. Tako je sredinom 1944. sve više rasla nadmoćnost saveznika nad fašističkom Njemačkom, koja je tada, zajedno sa njenim satelitima, dovedena u vrlo težak položaj.

U takvoj situaciji uloga jugoslovenskog ratišta u okviru opšte savezničke strategije još je više porasla. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije imala je potpunu inicijativu na svim područjima, a veći dio naše zemlje bio je oslobođen. Posebno su porasli uloga i strategijski značaj Srbije u odnosu na konačni ishod rata i socijalističke revolucije. Postalo je neobično važno da se u Srbiji što prije razbiju udružene nedičevsko-četničke snage i da se tamo zadobiju odlučujuće vojno-političke pozicije. Zbog toga, kao i zbog izgleda da se na našim istočnim granicama uspostavi najbrža veza s južnim krilom Crvene armije, Vrhovni štab NOV i POJ je otpočeo s postepenim prenošenjem težišta operacija NOVJ u Srbiju, gdje se ustanak ponovo rasplamsao, kako bi zajedno s tamošnjim snagama prije svega razbio četnike i ovladao vojno-političkom situacijom. Pored ostalih jedinica predviđenih za prodor u Srbiju, 1. proleterski korpus (1. i 6. proleterska divizija) dobio je zadatak da se prikupi južno od Pljevalja, prema Limu, i da odatle prodre u Srbiju preko Zlatibora, ka gornjem i srednjem toku Kolubare.¹

Poslije borbi na širem području Mliništa i Pribelje, u naredjenju od 5. juna za povlačenje s Kupreškog polja u širi rejon Vukovskog, štab 1. proleterske divizije ukazao je brigadama da dalji pravac »divizije jeste prelazak komunikacije Bugojno - Gornji Vakuf - Prozor i dejstvo sa prostorije istočno od te linije. Radi toga, pisalo je u naredjenju, »na prostoru između Kupreškog polja i doline Vrbasa i Rame ostaćemo samo najnužnije vreme, potrebno za kratak odmor jedinica i organizaciju daljeg pokreta i dejstva«.² Taj odmor, poslije neprekidnih višednevnih borbi i marševa, bio je prijeko potreban da bi se jedinice sredile i pripremile za izvršavanje narednih krupnih i odgovornih zadataka. Pored odmora

1 »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945«, druga knjiga, drugo izd., str. 251.

2 Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 106.

»najupornija očuvanje kao baze i ishodišta prostorije Kupreško polje - Vukovsko polje - Ravanjsko polje - Šuica, kao i aerodroma i potrebnih uređaja na toj prostoriji«, zatim izviđanje radi prikupljanja podataka o neprijateljskim posadama u dolinama Vrbasa i Rame, kao i u Livnu, Duvnu i Šuici i temeljito rušenje cesta: Bugojno - Kupres, Gornji Vakuf - Prozor, Prozor - Ravno i Livno - Šuica - Malovan.³

Prema dolini Vrbasa i Prozora bile su orijentisane 1. i 3. proleterska brigada, a prema Duvnu i Šuici 13. proleterska brigada. Ona je 7. juna, od štaba 1. proleterske divizije dobila naređenje da sa dva bataljona u rejonu D. Malovan, Oštra glavica (k. 1219), Okič (k. 1209) zatvori pravce koji od Livna i Šujice izvode ka Kupreškom i Vukovskom polju, da sa dva bataljona na sektoru Mokronoge - Paklena planina zatvori pravac od Duvna ka Ravanjskom polju, a da jedan bataljon kao rezervu postavi u rejon Milovanovićeve košare - Prolisina (k. 1327) gdje je trebalo da se nalazi i štab brigade.⁴ Izvršavajući naređenje, brigada se sljedećeg dana pomjerila malo na jugozapad i posjela liniju: Donji Malovan - Volarice - Spremine košare - Bojanićeve košare - Samar. Prema Duvnu i Šuici bio je orijentisan i Kupreški partizanski odred, a prema dolinama Vrbasa i Rame i dijelovi 10. krajiške divizije. Sa štabom 1. proleterske divizije nalazili su se štab 1. proleterskog korpusa i Prateći bataljon Vrhovnog štaba.

Zatišje je iskorišćeno i za održavanje sastanaka partijskih ćelija i aktiva SKO J-a, četnih i bataljonskih konferencija boraca na kojima su analizirani stanje u jedinicama i držanje u proteklim borbama i marševima. Po tim pitanjima, kao i u vezi s komandovanjem i rukovođenjem jedinicama u toku borbi i štabovi bataljona održali su sastanke s komandama četa. Analizu proteklih borbi u toku drvarske operacije i stanje u jedinicama izvršio je i štab brigade zajedno sa štabovima bataljona i ukazao im na naredne zadatke.

I dopisom, 10. juna štab brigade obratio se potčinjenim jedinicama i ukazao im na ispoljene slabosti i način njihovog otklanjanja. Prije svega, ukazao je na potrebu budnosti i gotovost jedinica da stalno budu spremne da u najkraćem roku stupe u akciju, da uvijek nastoje da iznenade neprijatelja, da odbrambene borbe kombinuju s ofanzivnim dejstvima, da međusobno sadejstvuju, da se kad je to potrebno organizovano povlače s položaja na položaj i ne dozvole da im neprijatelj »zajaše na leđa«, da komande četa i štabovi bataljona u svim akcijama imaju rezerve, da stalno učvršćuju moralno-političko jedinstvo, borbenu disciplinu i razvijaju ofanzivni duh boraca i jedinica, da budu smjeli i samoinicijativni, da u toku borbe komanduju s dobro izabranih osmatračnica, kako bi potčinjeni znali gdje se nalaze, a ne da se pretvaraju u desetare, mitraljesce, bombaše i obične borce. »Naši vojni rukovodioci«, pisalo je na kraju dopisa, »treba da znaju da pored lične hrabrosti, hrabrosti bombaša, jurišača, dobrog strijelca postoji i komandantska hrabrost«.⁵

Nakon devet dana, pošto su 29. maja poslije borbe na Lisini bili odsječeni, 3. proleterski bataljon i jedan vod 5. proleterskog bataljona 7. juna vratili su se u sastav brigade. Oni su se bili priključili jedinicama oko štaba 5. korpusa NOVJ i zajedno s njima vodili borbu protiv njemačkih jedinica na sektoru između Bos. Petrovca i Ključa, a zatim su se preko Črkvenog prebacili u Gornje Vrbljane gdje su takođe vodili borbu protiv četnika u Gornjoj Peckoj, da bi iz Jasenovih Potoka preko Blagaja i Kupresa stigli u Čestu šumu na južnoj ivici Vukovskog polja i priključili se ostalim jedinicama brigade.

Tih dana došlo je i do izvjesne promjene u sastavu štaba brigade. Naime, 9. juna naredbom štaba 1. proleterske divizije za pomoćnika političkog komesara brigade postavljen je Vlado Kovačević, dotadašnji član Politodjela brigade, a

3 Arhiv VII, k. 712, br. reg. 37/1-1: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 9. VI 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

4 Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 140-144: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 7. VI 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

5 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 27-1/1.

Mato Horvatić je upućen na novu dužnost.⁶ Narednih dana od štaba 1. proleterske divizije brigada je dobila hiruršku ekipu sa dr Ivicom Pavetićem na čelu što je bilo od velikog značaja za brigadni sanitet koji u to vrijeme nije imao ljekara. Hirurška ekipa ostala je u brigadi sve do njenog izbijanja na Zlatibor kada je povučena u diviziju. U međuvremenu u Hercegovini među domobranima zarobljen je dr Ladislav Korčmaroš koji je ostao u brigadi i veoma savjesno obavljao posao ljekara u okviru brigadnog saniteta.

Zatišje na sektoru Vukovskog i Ravna nije dugo trajalo. Već 11. juna neprijatelj je izvršio više ispada prema jedinicama 1. proleterske divizije, vjerovatno radi izviđanja. Na sektoru 13. proleterske brigade sa 50 vojnika i 3 tenka izvršio je ispad iz Duvna u pravcu Šuica do mjesta gdje se odvaja put za Ravno. Tu su ga napali dijelovi 1. proleterskog bataljona i odbacili natrg u Duvno oštetivši mu jedan tenk. Slijedećeg dana dijelovi 7. SS i 369. legionarske divizije iz doline Vrbas i Rame, kao i iz Duvna napali su 1. proletersku diviziju u namjeri da je odbace s pomenute prostorije. Jedinice 13. proleterske brigade napadnute su iz Duvna s tri napadne kolone: preko Oplećana u lijevi bok 1. proleterskog bataljona kod Bojanićevih košara, zatim, pošto je prodro cestom ka Šuici, na 4. proleterski bataljon na položaju Stuparice - Kičilj (k. 1346) u pravcu Ravna i prema Kupresu koji su pravac zatvarali 2. i 5. proleterski bataljon. Iako je uporno napadao, neprijatelj ovog dana ni najednom pravcu nije postigao značajniji uspjeh, zahvaljujući snažnom otporu bataljona. Na dostignutoj liniji neprijatelj je zanočio.

Kako se i očekivalo neprijatelj je slijedećeg dana nastavio da napada. Narocito je bio uporan na krilima očito, natojeći da prodorom s juga prema Ravnu i obuhvatom od Donjeg Malovana preko Rilića i Zanoljne prodre u Vukovsko polje, okruži 13. proletersku brigadu i prisili je na borbu u okruženju. Na lijevom krilu brigade, na pravcu Duvno - Ravno žestoke borbe vodili su 1. i 4. proleterski bataljon, a na desnom krilu, na pravcu Šuica - Donji Malovan - Rilić, 2. i 5. proleterski bataljon. Pošto su bataljoni zbog pritiska nadmoćnijeg neprijatelja bili prisiljeni da se pod borbom povlače, štab brigade uočivši namjeru neprijatelja, poslije podne povukao je 2. proleterski bataljon na liniju Rilić - Zanoljna radi zatvaranja pravca ka Vukovskom polju, 5. proleterski bataljon ka Zanoljinskoj šumi, 4. proleterski bataljon uputio je na Razvršča (trig. 1565), istočno od Ravna, da bi se obezbijedio od Prozora, 1. proleterski bataljon povukao je na Debelo brdo (k. 1364), gdje se nalazio i štab brigade, 3. proleterski bataljon na Gradinu (k. 1310) i inžinjerijski bataljon na Debelo brdo i Crljenac (trig. 1246).⁷ Međutim, zbog pritiska neprijatelja sa svih strana, a naročito zbog njegovog prodora u Rilić i Zanoljnu, po mraku cijela brigada se povukla u Gornje Vukovsko.

Dok se 13. proleterska brigada borila na prostoriji između Ravna, Duvna, Šuice, Malovana i Rilića, 1. proleterska brigada spriječavala je prodor neprijatelja od Prozora i Šćita prema Ravnu, a 3. krajiška proleterska brigada zatvarala je pravac od Bugojna ka Kupresu. Pošto nije bilo potrebe da se tu duže angažuje u borbama, a direktiva Vrhovnog štaba bila je da izbjegava odlučnije borbe kako bi sačuvala živu silu za borbe u Srbiji, štab 1. proleterske divizije je odlučio da jedinice izvuče iz borbe i da se s njima prebaci na prostoriju istočno od linije Vrbas - Rama, iako je ranije bilo planirano da se divizija vrati na prostoriju zapadno od ceste Šuica - Kupres - Bugojno, odnosno na pravac kojim se nešto kasnije probijala 6. lička proleterska divizija za Srbiju. Radi toga je, 13. juna u 20 sati i 30 minuta naredio 13. proleterskoj brigadi da se u toku noći prikupi u rejonu Gornjeg Vukovskog i odatle organizuje prebacivanje istočno od pomenute linije najpogodnijim pravcem. Prvoj proleterskoj brigadi je naredeno da se prikupi na planini Raduši i u toku sutrašnjeg dana i naredne noći preko Makljena prebaci na prostoriju Pidriš - Prozor, s tim što je trebalo da na Makljenu likvidira nep-

6 Arhiv VII, k. 714, br. reg. 8/1-14.

7 Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 228: Izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 12. VI 1944. štabu 1. proleterske divizije.

rijateljve snage i obezbijedi prebacivanje 3. i 13. proleterske brigade tim pravcem. Po prelasku ceste Gornji Vakuf - Prozor trebalo je da se 1. i 13. proleterska brigada razmjesti u izvornom dijelu Vrbasa, a 3. proleterska brigada da preduzme dejstva na prostoriji Gornji Vakuf - Rastovo.⁸

Iz rejonu Oglavak (trig. 1517), Gornje Vukovsko, Raduša planina 1. proleterska divizija krenula je na jugoistok i na sektoru između Makljena i Crnog vrha (trig. 1370) prešla cestu Prozor - Gornji Vakuf. Na začelju divizije, kretala se 13. proleterska brigada. Ona je pomenutu cestu prešla u noći između 14. i 15. juna, uz obezbjeđenje dijelova 1. proleterske brigade u rejonu Makljena od Prozora, a zatim se razmjestila u selima Zastinje, Cvrče, Gazići, Šejići, Pridvorci i Mejnik uz potrebna obezbjeđenja. Južno od nje razmjestila se 1. proleterska a istočno 3. krajiška proleterska brigada. U vezi s tim Operativni odjel Ministarstva oružanih snaga NDH u svom izvještaju za 17. jun 1944. kratko je kosnatovao: »Iz-vjesni dijelovi partizanskih snaga u području Prozora uspjeli su se probiti noću 14/15. VI sjeverno Prozora u smjeru istoka kroz obruč obrazovan usredotočenim nadiranjem njemačkih i naših borbenih skupina. Poduzeto je gonjenje tih dijelova obilaznim poduhvatom (manevrom) preko Konjica.«⁹ U pomenuti rejon trebalo je da stigne i 6. lička proleterska divizija kako bi se čitav 1. proleterski korpus prebacio preko ceste i željezničke pruge Ivan-sedlo - Konjic i nastavio pokret prema Kalinoviku i Foči. Međutim, 6. proleterska divizija zaostala je zbog angažovanja u borbama na prostoriji između Drvara, Srba i Bosanskog Grahova, tako da je u sastav Korpusa stigla tek po dolasku u Srbiju.

Borbe u rejonu istočno od ceste Prozor - Gornji Vakuf i manevar preko Vraniće na Radovan-planinu i natrag na Vraniću

Predah od jednog dana bez borbi i marša jedinice 13. proleterske brigade iskoristile su za odmor i sređivanje. Štab brigade 16. juna u selu Zvrče održao je sastanak sa štabovima bataljona i zajedno s njima analizirao zadnje borbe i stanje brigade, ukazao im na naredne zadatke, potrebu budnosti i stalne mobilnosti, kao i na neprekidnu brigu o jedinicama i borcima.

Međutim, neprijatelj vjerovatno znajući zadatak 1. proleterske divizije i pravce namjeravanog pokreta sa pomenute prostorije prema Kalinoviku i Foči, brzo je reagovao i u polukrug oko 1. proleterske divizije na komunikaciju Gornji Vakuf - Prozor - Jablanica - Konjic - Tarčin - Kreševo - Kiseljak - Fojnica do-vukao dijelove 7. SS divizije i sa njima prešao u napad na diviziju u namjeri da je uništi, zajedno s dijelovima 10. divizije koji su se tu zatekli. U takvoj situaciji štab 1. proleterskog korpusa i štab 1. proleterske divizije odlučili su da sa jedinicama krenu na sjever na Vraniću planinu a odatle u srednju Bosnu.

Napad neprijatelja počeo je 17. juna. Pored napada na 1. proletersku brigadu u rejonu jugoistočno od Prozora, on je s Makljena sa dvije napadne kolone napadao i dijelove 1. proleterskog bataljona 13. proleterske brigade na položajima Crni vrh (trig. 1370) - Kalac (k. 1307), uspio da ih odatle odbaci i da izbije na Mejnik (k. 1276) nakon toga bataljon iz sela Mejnika povukao se 2 kilometara na jugoistok do Jurića. Sljedećeg dana neprijatelj angažovanjem jačih snaga nastavio je da napada. On je i iz doline Vrbasa kod Zastinje napao 3. proleterski bataljon i primorao ga da se povuče na istok do Valice. Istovremeno napao je i 2. proleterski bataljon na položajima Gradina (k. 1030) i Tur (k. 1071), iznad Gazića i Šejića, kao i 1. proleterski bataljon kod Jurića. I ova dva bataljona, poslije žestokog sudara naročito na sektoru 2. proleterskog bataljona, pomjerila su se malo na istok na Hasli brdo (k. 1421) i Lisac (k. 1341).

8 Zbornik, tom IV, knj. 26. str. 215-219: Naredenje štaba 1. proleterske divizije od 13. VI 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

9 Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 536-538: Dnevno izvješće Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH za 17. VI 1944. godine.

Kad je neprijatelj jasno ispoljio svoje namjere, štab 1. proleterske divizije je prije podne 18. juna u duhu prethodne odluke naredio 1, 3. i 13. proleterskoj brigadi da se prebace na Vraniću planinu, istakavši daje zadatak divizije »sa sadašnje prostorije na koju je neprijatelj poduzeo koncentrične napade prebaciti se na Vraniću planinu odakle posle najnužnijeg odmora izvršiti pokret ka povoljnoj prostoriji za naše dalje dejstvo«. Trinaestoj proleterskoj brigadi naredio je da do mraka 19. juna »po svaku cenu mora zadržati u svojim rukama liniju položaja Košare - Lisac (trig. 1341) - Hasli brdo (k. 1421) - Velež šuma - Zastinje - Seferović - Berač (trig. 1291)« radi obezbjeđenja pokreta 1. proleterske brigade sa juga preko Vrbasa na Vraniću planinu. Padom mraka i 13. proleterska brigada je trebalo da sa pomenutih položaja preko Dobruške planine krene na Vraniću, razmjesti se na njenom najsjevernijem dijelu u rejonu Uložnica - Gradski kam (k. 1850) - Bela gromila (trig. 2071) - Vrela - Nadkrstac (k. 2112) - Devetaci - Timočka kosa (k. 1770) i obezbijedi se od Gornjeg Vakufa, Rastova i Sebešića. Istočno od nje na središnjem dijelu Vraniće (Smiljevačka kosa - Suho jezero - Sarajevska vrata) trebalo je da se smjesti 1. proleterska brigada, a jugoistočno od nje (rejon Tikva - Debelo brdo - Štit - Kotlov Dol) 3. krajiška proleterska brigada.¹⁰

Pošto je 18. juna 13. proleterska brigada uspjela da zaustavi neprijatelja na liniji Valice - Hasli-brdo (k. 1421) - Lisac (trig 1341) njen štab je sutradan ujutro, da bi izvršio dobijeni zadatak, prebacio 3. proleterski bataljon preko Vrbasa na liniju Berač (trig. 1291) - Seferović, a na njegovo mjesto na položaj između Valica i Zastinje pomjerio 5. proleterski bataljon s Lisca (trig. 1341) na kom je, zajedno s Kruglačom odbranu preuzeo 1. proleterski bataljon. Zadatak da uporno brane Hasli-brdo (k. 1421) dobili su 2. i 4. proleterski bataljon, dok je inženjerskom bataljonu naređeno da se zajedno sa brigadnim sanitetom i intendanturom prebaci u rejon jugozapadno od Valica, gdje se nalazio i štab brigade.¹¹ S pomenutih položaja 19. juna brigada je obezbjeđivala prebacivanje 1. proleterske brigade iz doline Rame preko Vrbasa kod Crkvice na Vraniću, dok se istočnije od nje prebacivala 3. krajiška proleterska brigada kao desna pobočnica divizije. Ovog dana 13. proleterska brigada imala je samo manje sukobe s neprijateljem u rejonu sela Cvrče. Poslije podne kad se 1. proleterska brigada našla sjeverno od Vrbasa i 13. proleterska počela je da se prebacuje preko ove rijeke takođe kod Crkvice. Po prelasku preko Vrbasa brigada se prikupila u šumi sjeverno od pomenutog seoceta i prenočila.

Ujutro 20. juna oko 8 sati, brigada je preko sela Obadina i stazom kroz Podborovac nastavila da se penje na Vraniću. Bio je to težak i naporan marš tako daje tek predveče preko Sarajevskih vrata stigla u određeni rejon, inače najviši predio Vraniće, nadmorske visine preko 2.000 metara (Krstac trig. 2070, Natkrstac k. 2112, Bela gromila trig. 2071) i tu zanočila. Bataljoni po naređenju štaba brigade, odmah su preduzeli izviđanja prema komunikaciji Gornji Vakuf - Rastovo - Travnik.

Istovremeno 7. SS divizija je pregrupisavala snage i pripremala nove napade. Štab 1. proleterske divizije raspolagao je podacima daje neprijatelj u toku 20. juna izbio u predio gornjeg toka Vrbasa, da gaje prešao kod Kozice i Zastinja u nastupanju za divizijom s juga na Vraniću, da su njemačke snage prodorom od Zec-planine i Vitreuš (trig. 1911) krajem dana izbile na Štit (trig. 1950), na jugoistočnom dijelu Vraniće, i da u tom rejonu napadaju dijelove 3. krajiške proleterske brigade, zatim da nastupaju od Fojnice i Busovače i da se jake snage nalaze u dolini Vrbasa i na cesti Gornji Vakuf - Rastovo - Travnik. U takvoj situaciji štab 1. proleterske divizije odlučio je da na nepovoljnom terenu Vraniće ne prihvata odlučnije borbe, već da se prebaci zapadno od ceste Gornji Vakuf - Travnik i da na novoj prostoriji hitno prikupi podatke o neprijatelju, te na osnovu

10 Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 284-287: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 18. VI 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

11 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 29-1/1: Naređenje štaba 13. proleterske brigade od 19. VI, 1944. štabovima bataljona.

toga sa divizionom pređe na sektor koji se pokaže povoljniji - bilo zapadno od Vrbasa ili sjeverno od linije Zenica - Travnik - Jajce.

Na osnovu takve odluke štab 1. proleterske divizije u 1 sat poslije ponoći 21. juna, naredio je 13. proleterskoj brigadi da se odmah prikupi u rejonu Bele gromile (trig. 2071) i krene s Vraniće stazom niz potok Suhodol, pređe cestu Rastovo - Gornji Vakuf na dijelu između Kneževa Greba i kote 743, uz jako obezbjeđenje prema Gornjem Vakufu, udaljenom oko 6 kilometara, koje će tu ostati dok se i 1. i 3. proleterska brigada ne prebace preko ceste u rejonu Rastova. Po prelasku ceste 13. proleterska brigada trebalo je da nastavi pokret uz potok Veliki gusar i da izbije na Radovan-planinu obezbjeđujući se od doline Vrbasa i sa Rastova.¹²

Kako je bilo i naređeno 13. proleterska brigada, ujutro 21. juna krenula je određenim pravcem prema Radovan-planini. Prelaz preko ceste prema Gornjem Vakufu obezbjeđivalo je 1. proleterski bataljon i odbio napad neprijatelja sa tog pravca, dok je od Rastova prelaz obezbjeđivao 2. proleterski bataljon, ali na tom pravcu neprijatelj nije napadao. Međutim, izbjivši na greben Vraniće s juga i jugoistoka, neprijatelj je od Krstca (trig. 2070) na začelju napao 3. i 5. proleterski bataljon, ali ga je ovaj posljednji upornom odbranom na Beloj gromili (trig. 2071) zaustavio, a zatim se i on savio u kolonu za glavinom brigade. Pokret je bio veoma naporan i trajao je gotovo dan i noć, tako da se cijela brigada tek ujutro 22. juna prikupila na sjevernom dijelu Radovan-planine (k. 1359). Od velikih napora toga dana u brigadi, umrla su dva borca. Do tog vremena sjeverno od 13. proleterske brigade u rejon Crni vrh (k. 1389 i k. 1392) stigla je 3. krajiška a još sjevernije u Polje Bašarinac 1. proleterska brigada. Neprijatelj je sa žaljenjem konstatovao: »Jake nepr. snage i štab I prol. korpusa, 1. prol. divizije i 10. prol. divizije (nije tu bila, prim, autora) pritisnute sa sviju strana od dijelova 7. SS divizije »Princ Eugen« na prostoru istočno od Prozora probile su se na sjeveru od Vraniće pl., te jačim snagama produžile pokret prema sjeverozapadu preko V. Gusar doline do Polje Bašarinac, a slabijim snagama preko doline Fojničke Rieke, Ščita, također na Polje Bašarinac«.¹³

Iako je odmor svim jedinicama 1. proleterske divizije bio prijeko potreban, za to nije bilo ni vremena a ni uslova, jer se divizija našla u trouglu između komunikacija: Gornji Vakuf - Travnik, Gornji Vakuf - Bugojno i Bugojno - Travnik, gdje je mogla svaki čas biti napadnuta. Zbog toga su štab 1. proleterskog korpusa i štab 1. proleterske divizije 22. juna odlučili da se sa 1. i 3. proleterskom brigadom u toku narednog dana i noći, između 23. i 24. juna, probiju preko ceste Bugojno - Travnik na sektoru između Turbeta i Komara i dalje na prostoriju zapadno i sjeverno od Vlašić-planine, a da se 13. proleterska brigada, noć ranije, između 22. i 23. juna, prebaci između Bugojna i Gornjeg Vakufa zapadno od Vrbasa na sektor Gračanica - Gornji Vakuf - Raduša planina, kako bi neprijatelja dovela u zabunu o daljim namjerama 1. proleterske divizije, ili bar privukla na sebe dio njegovih snaga.

Kako je bilo i odlučeno 13. proleterska brigada, poslije podne 22. juna sa Radovan-planine, preko Bojske i Lužana krenula je ka Vrbasu u namjeri da se između Gračanice i Đuralbegova Doca prebaci preko rijeke. Međutim, pošto je cesta u dolini Vrbasa bila posjednuta jakim neprijateljskim pješadijskim i motorizovanim snagama, brigada se vratila na Radovan-planinu. U toku izviđanja pomenute ceste poginuo je obavještajni oficir brigade Vladimir Božac.¹⁴

12 Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 307-309: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 21. VI 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

13 Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 586-591: Opšta bojna relacija Brzog zdruga za lipanj 1944. godine.

14 Vladimir Božac, rođen u okolini Pule gdje je ostao poznat kao dosljedan antifašistički borac. Prije rata iz rodnog kraja, pošto je bio okupiran od fašističke Italije, pobjegao je u Zagreb gdje je pristupio naprednom radničkom pokretu, postao član KPJ i politički djelovao zbog čega je pred rat zatvoren u logor u Kerestincu. Jedan je od rijetkih logoraša koji je jula 1941. uspio da pobjegne ustašama iz tog logora. Danas osnovna škola u Šikićima kraj Pule i Geodetska tehnička škola u Puli nose njegovo ime.

S obzirom daje budno pratilo kretanja i namjere 1. proleterske divizije, a izgleda da je uspevao da dešifruje i svaku njenu depešu, neprijatelj je nastojao da se uvijek blagovremeno postavi na pravac njenog kretanja i oko rasporeda njenih jedinica kako bi ih okružio i napao. Tako je u toku 22. juna dovukao jake snage u Rastovo i sa njima i angažovanim snagama iz Travnika, Donjeg Vakufa i Bugojna u toku slijedećeg dana napao 1. i 3. proletersku brigadu u rejonu Polje Bašarinac - Crni vrh, doveo ih u veoma tešku situaciju, jednu od najtežih u toku rata, i prisilio da čitav dan vode veoma žestoke borbe u kojima su imale osjetne gubitke. U takvim uslovima otpala je mogućnost prebacivanja prema Vlašiću, a nije se moglo opstati ni u pomenutom rejonu, pa su se ove dvije brigade u toku noći probile na istok na Kruščičku planinu odakle su produžile na jug i poslije podne 25. juna ponovo izbile na Vraniću planinu.

Pošto nije bila napadnuta 13. proleterska brigada, poslije podne 23. juna sa Radovan-planine krenula je na jug i kasno uveče ponovo izbila na Vraniću u rejon Uložnica - Crvena zemlja gdje je zanoćila. Prelaz preko ceste Gornji Vakuf - Rastovo obezbjeđivao je 4. proleterski bataljon i tom prilikom odbio napad neprijatelja sa pravca Gornjeg Vakufa. Slijedećeg dana brigada se pomjerila malo na jugoistok u rejon Suho jezero - Bela gromila gdje se jedan dan odmarala, sređivala i kontrolisala pravce od Rastova i Suhodola.

Od Vraniće do Foče

Iako je uspjela da se ponovo probije na Vraniću, položaj 1. proleterske divizije i dalje je ostao veoma težak. Stalne borbe i marševi sve su više iscrpljivali borce i jedinice, a zbog neprekidnih napada neprijatelja nije mogla ni malo da ih odmori. Ni na Vranići neprijatelj je nije ostavio na miru, već je za njom krenuo uz planinu u namjeri da je napadne. Zbog toga, kao i zbog pokreta neprijatelja na području zapadne i srednje Bosne, štab 1. proleterske divizije je zajedno sa štabom 1. proleterskog korpusa riješio da što prije napusti tu prostoriju, i u duhu opšteg plana za prodor u Srbiju, prebaci se preko ceste i željezničke pruge Sarajevo - Konjic na prostoru Kalinovik - Foča. Da bi se to postiglo, bili su potrebni vrlo brzi pokreti za koje je jedinice trebalo osposobiti. U vezi s tim, štab divizije naredio je brigadama da odmah rasterete brigadne i bataljonske komore, smanje broj konja, višak oružja, naročito težeg, da ostave jedinicama 10 krajiške divizije, a ako ga ove ne prime da ga zakopaju. Teške ranjenike, iznemogle i bolesne borce trebalo je uputiti u bolnicu 10. divizije.

Za 13. proletersku brigadu, pored ostalog, poseban problem je 5. proleterski (slovenački) bataljon koji se u toku zadnjih borbi i marševa gotovo istopio, iako je prije mjesec dana, kad je formiran, bio najbrojniji. Mnogi od njegovih boraca su poginuli, ili zaostali na marševima, razboljeli se i iznemogli i kao takvi napunili brigadnu ambulantu. Štab brigade ocijenio je da ovaj bataljon neće moći da izdrži predstojeće napore, pa ga je, u dogovoru sa štabom divizije, 25. juna rasformirao. Iz njega su izdvojena 32 borca koji su se osjećali spremnim da će moći da izdrže sve napore i 35 rukovodilaca, inače starih boraca, i zadržani u brigadi. Od poluiznemoglih formirana je četa, jačine 70 boraca, koja je ostavljena 10. diviziji, dok su iznemogli i bolesni, zajedno sa ranjenicima i bolesnim borcima koji su se nalazili u bolnici 1. proleterske divizije povučeni iz svih njenih jedinica, a iz sela Jelići, nedaleko od izvora Vrbasa, upućeni u bolnicu 10. divizije pod pratnjom 2. čete inženjerijskog bataljona, a pod komandom načelnika štaba toga bataljona Živka Trninića. Dok je čitava divizija nastavila pokret prema Kalinoviku i Foči, četa je s komandrom Jovom Radakovićem i političkim komesarom Jordanom Radoičićem na čelu, pod veoma teškim uslovima uspješno izvršila zadatak i 13. jula stigla u sastav brigade u Fočanskoj Slatini.

S obzirom daje neprijatelj očigledno znao da se radi o 1. proleterskoj diviziji, a da bi ga se dovelo u zabunu u pogledu identifikacije njenih jedinica i osigurala veća bezbjednost, štab 1. proleterskog korpusa 25. juna dao je svojim je-

dinamica konspirativne nazive. Tako je štab 1. proleterskog korpusa dobio naziv »Cer«, Prateći bataljon Vrhovnog štaba 10. bataljon, štab 1. proleterske divizije »Avala«, 1. proleterska brigada »Dunav«, 3. krajiška proleterska brigada »Bosna« i 13. proleterska brigada »Sava«. Njeni bataljoni i prištapske jedinice dobili su brojne oznake od 31 (1. proleterski bataljon) do 39. Naređenja i izvještaji u budućnosti mogli su se potpisivati samo imenom i prezimenom, bez navođenja dužnosti i čina, što je primjenjivano do kraja jula te godine.

U toku 25. i 26. juna 1. proleterska divizija krenula je s Vraniće ka komunikaciji Konjic - Sarajevo opštim pravcem: Vranića - Zec-planina - Bitovnja. Trinaesta proleterska brigada je iz rejonu Bela gromila - Suho jezero krenula 25. juna prije podne na jugoistok i krećući se kao desna kolona divizije preko Sarajevskih vrata, Štita (trig. 1950), Velikog šajera i Džanića uveče slijedećeg dana stigla u rejon Gobelovina, Šip, Zagrepcane, na južnim padinama planine Bitovnje na koju su izbile i 1. i 3. proleterska brigada.

Po dolasku na pomenutu prostoriju štab 1. proleterske divizije (»Avala«) uputio je naređenje brigadama za prelaz preko komunikacije Sarajevo - Konjic sa detaljnim uputstvima. U naređenju pisalo je da se prebacivanje svih jedinica preko komunikacije mora izvršiti »po svaku cijenu«, da sa tim moraju biti upoznati svi borci a starješine i »sa najsitnijim detaljima rada na izvršenju svoga zadatka« angažujući se do maksimuma kako bi njihova upornost i požrtvovnost nadoknadila »slabo fizičko stanje i zamorenost boraca«. U polaznim rejonima borce je trebalo dobro nahraniti i odmoriti, a jedinice pripremiti za predstojeći zadatak. Pokret do komunikacije trebalo je dobro organizovati a po izbivanju pred nju jedinicama u pošumljenim predjelima dati odmor od najmanje dva sata. Za to vrijeme starješine bile su obavezne da izvrše izviđanje dijela komunikacije određenog za prelaz i da preciziraju i dopune zadatke jedinicama. Na mjestima prelaza jedinice su se trebale dobro obezbijediti, a cestu i željezničku prugu što više porušiti. Na komunikaciju su sve jedinice morale izbiti jednovremeno - u 20 sati i 30 minuta 27. juna.

Trinaesta proleterska brigada (»Sava«) dobila je zadatak da se preko ceste i željezničke pruge prebaci na odsjeku između Kanine i Ovčara u blizini Konjica, a zatim se prikupi u rejonu Stuparovice - Pod Lovnicom - Jarene - Jeličin bunar - Malo Straište (k. 1406 i k. 1438), oko 10 kilometara istočno od Konjica. Sjeverno od 13. proleterske brigade na odsjeku Podorašac - Dragočaj komunikaciju trebalo je da pređe 3. krajiška proleterska brigada (»Bosna«), a između Raštelice i Tarčina 1. proleterska brigada (»Dunav«).

Nešto prije podne 27. juna 13. proleterska brigada iz rejonu razmještaja ispod Bitovnje, krenula je na jugoistok ka komunikaciji. Štab brigade odlučio je da je pređe kod sela Potkanine, 4 kilometra sjeveroistočno od Konjica. Radi obezbjeđenja prema ovom mjestu upućen je 1. proleterski bataljon a za obezbjeđenje prema Podorašcu 2. proleterski bataljon. On je na kosi iznad sela Šubići uništio jedan bunker, čija je posada pokušala da ometa prebacivanje brigade. Pošto drugih smetnji nije bilo ona je bez uznemiravanja prešla cestu i prugu, porušivši ih na više mjesta, i u toku dana, preko Džepi i Vrdolja, izbila u određeni rejon istočno od Konjica, gdje je prenoćila. Nešto sjeveroistočnije od nje u rejon Hajvazi, Šišin Dol, Jagodina, Raška Strana, na južnim padinama Bjelašnice, izbila je 3. krajiška, a na Bjelašnicu 1. proleterska brigada.

Uspješnim prebacivanjem preko komunikacije Sarajevo - Konjic, štab 1. proleterske divizije smatrao je da su se njegove jedinice »otkačile od glavnine neprijateljske ofanzivne grupe i izbile na novu povoljnu prostoriju«. U duhu opšteg zadatka da nastupa ka Kalinoviku i Foči, 28. juna on je naredio brigadama da dobrom ishranom i potrebnim odmorom podignu fizičku kondiciju boraca i da učvrste i podignu udarnu sposobnost jedinica. Štab divizije smatrao je da na novoj prostoriji postoje svi uslovi za dobru ishranu putem konfiskacije od

15 Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 341-343: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 26. VI 1944. potčinjenim jedinicama.

neprijatelja, a prije svega od pripadnika ustaške milicije. Konfiskaciju je trebalo organizovati preko brigadnih intendanura i energično suzbiti svaku pojavu pojedinačnog snabdijevanja, kao i snabdijevanje po bataljonima. Istim naređenjem on je naredio brigadama, da se malo pomjere na jugoistok, energično razbijaju ustašku miliciju na pravcu nastupanja i da preko obavještajne službe intenzivno prikupjaju podatke o neprijatelju, najavivši mogućnost, ako uslovi budu povoljni, da se napadnu i zauzmu Trnovo, Kalinovik, Obalj i Ulog. Tim naređenjem 13. proleterska brigada dobila je zadatak da se ujutro 29. juna pomjeri malo na jug u rejon Dubrava - Dubočani i da odatle slijedećeg dana, preko planine Visočice napadne i likvidira ustašku miliciju u Odžacima (Bjelemić), a zatim ispita situaciju na cesti Ulog - Obalj - Kalinovik i o tome obavjesti štab divizije.¹⁶

Pošto se pomjerala u Dubočane, 13. proleterska brigada ujutro 30. juna krenula je na izvršenje zadatka. Pred njom se ispriječio duboki kanjon Rakitnice, ali gaje ona uspješno savladala izuzev dva borca. Osjetivši njen nailazak ustaška milicija pobjegla je iz Odžaka, a brigada se razmjestila u selima Luka (1. proleterski bataljon), Veleuše (2. proleterski bataljon), Skakavica (3. proleterski bataljon), Gradiljina (4. proleterski bataljon) i Odžaci (štab brigade i prištapske jedinice).¹⁷

Dobivši podatke da se u zahvatu ceste Trnovo - Dobro Polje - Kalinovik - Obalj - Ulog nalazi oko 500 četnika i oko 250 ustaških milicionera, štab 1. proleterske divizije odlučio je da ih napadne, likvidira i zauzme pomenuta mjesta. Trinaestoj proleterskoj brigadi 30. juna naredio je da se iz Odžaka pomjeri u rejon Hotovlje - Kutine (9 km zapadno od Kalinovika i 3 km sjeverno od Obija) i sa glavnim snagama napadom s juga i zapada, u sadejstvu s 3. krajiškom proleterskom brigadom koja je dobila zadatak da napada s istoka i sjevera i obezbijedi napad od Foče, zauzme Kalinovik. Istovremeno sa dva bataljona trebalo je da zauzme Obalj, a zatim sa njima da krene prema Ulogu, da ga po mogućnosti brzo zauzme i posjedne položaje na desnoj obali Neretve radi zatvaranja pravca od Nevesinja. Napad svih jedinica trebalo je da počne jednovremeno u 22 sata 2. jula.

Štab 1. proleterske divizije namjeravao je da područje Kalinovika zadrži za izvjesno vrijeme zbog aerodroma koji se tamo nalazio, radi prijema pomoći od strane saveznika i evakuacije ranjenika. Zbog toga je 13. proleterska brigada po završetku akcije trebalo da kalinovački sektor obezbijedi od Nevesinjskog i Gatačkog polja, a 1. proleterska brigada od Sarajeva, dok je 3. krajiška proleterska brigada trebalo da preduzme dejstva prema Foči i dolini Drine.¹⁸

Izvršenje dobijenog zadatka štab 13. proleterske brigade precizirao je naređenjem koje je 1. jula u 9 sati i 30 minuta uputio potčinjenim jedinicama. Prema tome naređenju trebalo je da brigada od džamije u Odžacima krene prema Hotovlju i Kutinama, da tu prenoći i odmori se, i da vrijeme od početka napada iskoristi za prikupljanje podataka o neprijatelju. Zajedno s 3. krajiškom proleterskom brigadom za napad na Kalinovik s juga određen je 2. proleterski bataljon, a sa zapada 4. proleterski bataljon, dok su za napad na Obalj, a po njegovom zauzimanju i na Ulog, predviđeni 1. i 3. proleterski bataljon, uz podršku divizijske artiljerijske baterije. Po zauzimanju Uloga oba bataljona imala su zadatak da organizuju odbranu na desnoj obali Neretve na liniji Radović - Strane - Kovačići. Peti bataljon (inžinejrijski) trebalo je da obezbijedi brigadni sanitet i intendanturu u Hotovlju i Kutinama.¹⁹

Kako je bilo i naređeno 13. proleterska brigada je 1. jula u 13 sati krenula iz Odžaka i preko Arguta i Dindola oko 19 sati stigla u rejon Hotovlje - Kutine.

16 Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 383-384: Naređenje »Avale« od 28. VI, 1944. »Dunav«, »Bosni« i »Savici«.

17 Zbornik, tom, IV, knj. 27, str. 139-144: Operativni izvještaj za juni 1944. štaba 13. proleterske brigade od 8. VII 1944. štabu 1. proleterske divizije.

18 Zbornik, tom IV knj. 26, str. 409-410: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 30. VI 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

19 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 32-1/1: Naređenje štaba 13. proleterske brigade od 1. VII 1944. potčinjenim jedinicama.

Doznajući za približavanje 1. proleterske divizije, četnici su toga dana pobjegli iz Kalinovika,²⁰ u koji su ušli dijelovi 3. krajiške proleterske brigade. U vezi s novonastalom situacijom, štab 1. proleterske divizije je to veće naredio 13. proleterskoj brigadi da odmah sa tri bataljona, a ne sa dva kako je ranije naređeno, krene prema Obiju i u njemu likvidira četnike, a zatim i u Ulogu. Štab brigade je na izvršenje tog zadatka uputio 1. 3. i 4. proleterski bataljon, dok je 2. proleterski bataljon upućen u selo Veselice.

Osjetivši nastupanje bataljona, četnici su pobjegli i iz Obija, gdje je ostavljen 4. proleterski bataljon, a 1. i 3. proleterski bataljon u toku noći nastavili su da nastupaju u zahvatu ceste prema Ulogu. Njihovo nastupanje četnici su zaustavili kod mosta preko Neretve. Pokušaj, iako je već bilo svanulo, da se pređe Neretva nije uspio. Četnici dobivši pojačanje iz Nevesinja na 25 kamiona, ubrzo su prešli u protivnapad i počeli da nadiru u pravcu Obija ispred koga je odbranu na Kumu (k. 1248) organizovao 1. proleterski bataljon, dok su 3. i 4. proleterski bataljon posjeli Štavanj (k. 1264 i k. 1488) i Šajkov vrh (k. 1565), 3-5 kilometara jugoistočno od Obija. Da bi obezbijedio lijevi bok ovim bataljonima, štab brigade poslije podne toga dana uputio je 2. proleterski bataljon da posjedne Tinjin Do, ali kako su se na njemu nalazili četnici bataljon ih je napao i protjerao u pravcu Klinja a zatim je posjeo Vukovu Ravan.

Na pojavu 1. proleterske divizije u rejonu Kalinovika neprijatelj je veoma brzo reagovao. Znatne snage sa linije Sarajevo - Goražde orijentisao je prema cesti Kalinovic - Foča. Njima su se suprotstavile 1. proleterska brigada i jedinice 17. divizije NOVJ. Za napad od Uloga prema Klinoviku, gdje se nalazila 13. proleterska brigada, angažovani su dijelovi Nevesinjskog četničkog korpusa i manje snage njemačke 369. legionarske divizije. U toku 3. jula one su napadale u pravcu Obija i Vučjih brda (Štavanj). Jači pritisak četnici su vršili u pravcu Obija gdje im se uspješno suprotstavljao 1. proleterski bataljon najprije jugozapadno od Obija, a zatim i u samom mjestu. Uveče, po naređenju štaba 1. proleterske divizije, brigada se povukla ka Kalinoviku, odakle se u toku noći prebacila u rejon Poljice - Borija, istočno od Klainovika, s tim što je 2. proleterski bataljon zadržan na položaju Vranja glava (k. 1110) - k. 1074 - k. 1104, južno od Kalinovika, frontom prema Obiju. Te noći 1. proleterska brigada pomjerena je prema Ustikolini, a 3. krajiška proleterska brigada prema Foči.²¹ U borbama na sektoru Kalinovic - Obalj - Ulog 13. proleterska brigada pretrpjela je gubitke od 6 poginulih i 9 ranjenih, a u toku juna 6 poginulih i 36 ranjenih boraca.

Od jedinica 1. proleterske divizije u toku 4. jula u borbama bila je angažovana samo 1. proleterska brigada na liniju Kremensko brdo (trig. 1202) - Kolunsko brdo (trig. 1405) - Kremenac (k. 1496), sjeverno od ceste Kalinovic - Foča, protiv neprijatelja koji je nastojao da sa tih pravaca izbije na cestu Kalinovic - Foča. Istovremeno je neprijatelj toga dana dovlačio snage iz Goražda u Ustikolinu i napadao u pravcu Foče, ali su ga na tome pravcu zadržale jedinice 17. divizije NOVJ. Trinaesta proleterska brigada toga dana nije imala borbi izuzev manjih sukoba s četnicima južno od Kalinovika. U takvoj situaciji, nastojeći da jedinice bez potrebe ne angažuje suviše u borbama i želeći da iskoristi povoljnu okolnost što je Foča slobodna i što je tu postojao most preko Drine, štab 1. proleterske divizije 4. jula u 22 sata i 45 minuta naredio je potčinjenim jedinicama da se u toku noći narednog dana prebace kod Foče na desnu obalu Drine. Trinaesta proleterska brigada trebalo je da po prijemu naređenja odmah krene ka Foči »težeći da prebacivanje izvrši što hitnijek«, a zatim da se razmjesti na prostoru Zubovići - Podluka - Kruščica - Zavajit, južno od Foče. Ona je dobila i zadatak da prihvati i obezbijedi divizijsku bolnicu u selu Zubovići. Zadatak da osi-

20 U Kalinoviku se nalazila četnička komanda mjesta i vjerovatno dijelovi Kalinovičke četničke brigade.

21 Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 28-30: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 3. VII 1944. Štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

gura prebacivanje 13. proleterske brigade preko Drine dobila je 3. krajiška a svih jedinica 1. proleterska brigada.²²

Čim je dobila naređenje, i poslije kraće pripreme, 13. proleterska brigada je iz rejonu Pöljice, Borija, Jelašca, istočno od Kalinovika, krenula cestom prema Foči i 5. jula oko 6 sati izbila na lijevu obalu Drine. Prebacivanje nije moglo odmah da otpočne pošto je most bio zakrčen jedinicama koje su se takođe prebacivale preko Drine. Tek oko 10 sati, došla je na red brigada koja se do 12 sati prebacila u Foču, gdje je dobila novo naređenje od štaba divizije i umjesto da pođe na jug, kako je ranije bilo naređeno, ona je krenula na svjever sa zadatkom da posjedne kosu iznad Drine: Obradovići (k. 1016) - Kunka (k. 1229) - Goli vrh (trig. 1309) - Krčino brdo (trig. 844), istočno od Ustikoline. Tu kosu do tada je držala 2. krajiška brigada odakle se pomjerila na sjever ka Uhotića brdu (k. 870). Novi zadatak 13. proleterske brigade bio je da spriječi prelaz neprijatelju na desnu obalu Drine u širem rejonu Ustikoline i da se obezbijedi od Ifsara i Čajniča.

Borbe za Krčino brdo

Štab 13. proleterske brigade, iz Foče preko Ilovina brda (k. 860), Korjena (k. 1023), Bojčina brda (trig. 798) i sela Gudelja, uputio je 1. proleterski bataljon na Krčino brdo, preko puta od Ustikoline, istim pravcem 3. proleterski bataljon na Kapak a preko Han-Sohe 4. proleterski bataljon na Goli vrh i Cerovu Ravan i gotovo istim pravcem 2. proleterski bataljon na Viharac (k. 675), Karansku kosu (k. 818) i Kunku (k. 1229), dok su 5. proleterski bataljon, štab brigade i prištapske jedinice krenuli u sela Han-Soha i Slatina (10-12 km sjeveroistočno od Foče).²³ U toku noći, od 19 sati pa do ponoći, bataljoni su se u stigli u određene rejone izuzev 1. proleterskog bataljona, pošto je neprijatelj iz Ustikoline u toku dana izbio na Krčino brdo. Ovaj bataljon se zadržao u selu ispod Krčina brda, a prema neprijatelju je s istočne strane uputio jednu četvu. O novom rasporedu štab brigade 6. jula ujutro dopisom je izvjestio štab 1. proleterske divizije, upoznavši ga istovremeno daje u toku noći imao vezu sa 2. krajiškom i 16. muslimanskom brigadom, koje su prethodnog dana vodile borbu s neprijateljem u rejonima Krčinog brda i Hana Osanice na Drini, a zatim da su se u toku noći povuke ka Čajniču i Gorazdu. Tim dopisom štab brigade je obavjestio štab divizije i o tome da brigada na licu ima 783, u rashodu 141 i po spisku 924 borca.²⁴ Bilo je to više nego skromno brojno stanje. Bataljoni su imali jedva nešto preko stotinu boraca.²⁵

Tek što je uputio pomenuti izvještaj, štab 13. proleterske brigade dobio je toga jutra naređenje od štaba 1. proleterske divizije, pisano prethodnog dana u 22 sata i 45 minuta, da zajedno s dijelovima 3. krajiške proleterske brigade napadne i likvidira neprijatelja na Krčinom brdu (trig. 844). Napad je trebalo preduzeti u toku jutra, ne čekajući dijelove 3. krajiške, koji su dobili zadatak da odmah po pristizanju u rejon Krčina brda pređu u napad ne čekajući da uspostve vezu s 13. proleterskom brigadom. Po zauzimanju Krčinog brda brigada je imala zadatak da organizuje odbranu na desnoj obali Drine od Oglečevskog potoka do Foče na liniji Karanska kosa (k. 876) - Kunka (k. 1229) - Goli vrh (trig. 1309) - Kapak (trig. 1203) - Krčino brdo (trig. 844) - Korjen (k. 1023). Privremeno pod komandu štaba brigade stavljen je Prateći bataljon Vrhovnog štaba koji se na-

22 Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 39-41: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 4. VII 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

23 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 33-1/1: Naređenje štaba 13. proleterske brigade od 5. VII 1944. potčinjenim jedinicama.

24 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 6-1/2: Izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 6. VII 1944. štabu 1. proleterske divizije.

25 Brigada je iz Hrvatske krenula u Bosnu sa 1. 369 boraca, u decembru 1943. popunjena je sa 30 Talijana i Ruskom četom jačine 70 boraca, a u februaru 1944. sa oko 450, tzv. »prekomoraca« što ukupno iznosi 1.919 boraca. Od toga broja 6. jula 1944. u brigadi je na licu bilo 783, što znači da je od početka novembra 1943. do početka jula 1944. godine u borbama i na marševima izgubila oko 60 odsto boraca.

lazio u Foči i dijelom snaga obezbjeđivao most Drine, a dijelom se nalazio na Ilovinom brdu (k. 860) na desnoj obali Drine, sjeveroistočno od Foče.

Istim naređenjem, štab divizije upoznao je štab 13. proleterske brigade da će se 1. proleterske brigada u toku noći prikupiti u rejonu Boljoradina - Orahovo, sjeveroistočno od Foče, odakle će 6. jula nastaviti pokret na prostoru Kovačevići - Ponikve - Ifsar, da bi narednog dana izbila na cestu Goražde - Pljevlja na odsjeku Boljanići - Kovač-planina - Metaljka, radi dejstva prema Pljevljima a dijelom prema Limu i Rudom. Istovremeno 3. krajiška proleterska brigada trebalo je da se u toku noći između 5. i 6. jula prikupi na desnoj obali Čehotina, 3-6 kilometara sjeveroistočno od Foče, a zatim u toku dana krene na sjeveroistok i 7. jula izbije na cestu Čajniče - Goražde. Njoj je bilo naređeno da u toku noći grupiše tri bataljona u selima Gubera i Zlatari, 5-6 kilometara sjeveroistočno od Foče, s tim da ujutro 6. jula u 4 sata krenu na sjever prema Kapku i Krčinom brdu i da u sadejstvu s dijelovima 13. proleterske što prije ovladaju Krčinim brdom.²⁶

Nakon izvršenih priprema napad na neprijatelja na Krčinom brdu počeo je u 12 sati 6. jula. Prema podacima kojima je raspolagao štab 13. proleterske brigade jačina neprijatelja iznosila je oko 200 vojnika, koji su pripadali 7. SS diviziji. Za napad su angažovani 1. i 3. proleterski bataljon 13. proleterske i 1. bataljon ijedna četa 2. bataljona 3. krajiške proleterske brigade. Prvi proleterski bataljon napadao je frontalno s istoka od kote 978, dok su 3. proleterski bataljon 13. proleterske i bataljon 3. krajiške proleterske obuhvatali neprijatelja sa sjevera i juga. Neprijatelj je raspolagao s dosta automatskog oružja, a i zemljište mu je išlo u prilog, pa je pružio veoma žilav otpor. Veoma žestoke borbe vođene su sve do 19 sati kada su ostaci neprijatelja nabačeni na Drinu i prisiljeni da se prebace u Ustikolinu. Prema procjeni štaba brigade poginulo je 100 neprijateljskih vojnika, što je očito preuveličano, dok je brigada imala jednog poginulog i 11 ranjenih boraca, svi iz 1. proleterskog bataljona, koji je nakon toga posjeo Krčino brdo, a 3. proleterski bataljon se vratio na Kapak, dok je bataljon 3. krajiške proleterske brigade produžio za glavninom ove brigade ka cesti Čajniče - Goražde.²⁷

Neprijatelj se nije mirio s gubitkom Krčinog brda, pa je ujutro 8. jula, iskoristivši maglu motornim čamcem kod Ustikoline i kod ušća Jošaničkog potoka u Drini, prebacio 150 do 200 vojnika, koji su pripadali 7. SS diviziji, i sa njima izbio na Krčino brdo. Četa 1. proleterskog bataljona koja se tu nalazila na položaju bila je iznenađena, pružila je otpor ali se morala povući malo na istok prema koti 978. O tome je, štab brigade dopisom odmah izvijestio štab 1. proleterske divizije pri čemu mu je ukazao, da je brigada razvučena na širokom frontu, da raspoloživim snagama ne može zatvoriti sve pravce koji vode od Drine, da su borci mnogo opterećeni, da nemaju ni malo odmora i da je brigada »potpuno« ostala bez hrane. Predložio je da se položaji brigade pojačaju bataljonima 1. i 3. proleterske brigade.²⁸

Da bi povratio Krčino brdo i neprijatelja odbacio preko Drine, štab 13. proleterske brigade uveče 9. jula sa 2. proleterskim bataljonom smijenio je 1. proleterski bataljon na položaju kod Krčinog brda i povukao ga u brigadnu rezervu i na odmor najprije u selo Crnetiće a zatim u Huseinoviće, južno od Golog vrha sjednom četom na Bojčinom brdu (trig. 798), a sa 2. i 3. proleterskim bataljonom u pola noći napao neprijatelja na Krčinom brdu. Ovoga puta neprijatelj je bio mnogo uporniji tako da je uspio da odbije sve napade, iako su bataljoni snažno napadali, naročito 2. proleterski bataljon, koji je imao tri ranjena borca. Pored

26 Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 89—91: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 5. VII 1944. štabu 13. proleterske brigade.

27 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 15-1/10: Operativni izvještaj štaba 1. proleterskog bataljona od 9. VII 1944. štabu 13. proleterske brigade; Zbornik, tom IV knj. 27, str. 134-135: Izvještaj štaba 3. krajiške proleterske brigade od 8. VIII 1944. štabu 1. proleterske divizije i Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 209-211: Izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 11. VII 1944. o borbi na Krčinom brdu štabu 1. proleterske divizije.

28 Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 144-145: Izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 8. VII 1944. štabu 1. proleterske divizije.

toga u toku dana od neprijateljske artiljerije poginuo je jedan i ranjen jedan borac, tako daje brigada u borbama za Krčino brdo imala 2 poginula i 15 ranjenih boraca. Na položaju prema neprijatelju na Krčinom brdu zadržan je 2. proleterski bataljon, dok se 3. proleterski bataljon vratio na Kapak. Ostali bataljoni u ovom vremenu nijesu imali borbi izuzev manjih sukoba s četnicima na sektoru Foče. Jedinice su se uglavnom odmarale i prikupljale snagu za naredne zadatke. Hranaje bila dosta slaba, ali su je trešnje nadoknađivale, kako je to štab brigade napisao u izvještaju od 10. jula štabu 1. proleterske divizije.²⁹

Narednih pet dana u zoni razmještaja brigade nije bilo borbi. To vrijeme iskorišćeno je za intenzivan vojno-politički i kulturno-prosvjetni rad sa borcima, a štab brigade održao je sastanke sa štabovima bataljona i zajedno s njima analizirao stanje u jedinicama i držanje u proteklim borbama i marševima. Na zahtjev štaba 1. proleterske divizije, štab brigade je nešto kasnije predložio da se za postignute uspjehe u drvarskoj operaciji i u borbama za Krčino brdo pohvali 1. proleterski bataljon, a njegov komandant Stjepan Mikšić i zamjenik Velibor Donković odlikuju za uspješno i hrabro komandovanje i rukovođenje bataljonom. Za uspjeh u drvarskoj operaciji, naročito na sektoru Lisine, predložen je za pohvalu 2. proleterski bataljon, za pohvalu i odlikovanje njegov komandant Branko Kresojević, a zamjenik Nikica Damjanović za hrabrost i uspješno komandovanje. »Za uzor borbenosti i omiljenosti kod drugova u svim borbama i pokretima« predloženo je da se pohvale i odlikuju Dragan Vujić Spaho, politički komesar 2. proleterskog bataljona i Veljko Sovilj, pomoćnik političkog komesara 4. proleterskog bataljona. Pošto su se istakle u napadu na Krčino brdo predložene su da se pohvale 2. i 3. četa 3. proleterskog bataljona sa komandirima na čelu s Nikolom Frkovićem i Perom Milinovićem. Za pohvalu i odlikovanje još su predloženi referent saniteta brigade Rade Aralica »koji može da služi za primjer po svom požrtvovanom radu i sagorijevanju na poslu« i načelnik štaba 5. bataljona (inžinjerijskog) Živko Trninić zbog toga što je u veoma teškim uslovima zajedno sa 2. četom svoga bataljona uspio da 10. diviziji preda bolesne i iznemogle borce 1. proleterske divizije i nakon toga se uspješno vrati u sastav brigade.³⁰ Štab 1. proleterskog udarnog korpusa usvojio je ove prijedloge.

Izbijanje na Lim i borbe južno od Prijepolja

U vrijeme kada je 1. proleterska divizija prešla Drinu i izbila na prostoriju sjeveroistočno od Foče, pripreme dijela jedinica NOVJ određenih za prodor u Srbiju iz Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne nalazile su se u završnoj fazi. Istovremeno je i njemačko komandovanje preduzimalo operativne mjere kako bi sačuvalo Srbiju koja je tada, zbog razvoja opšte situacije na frontovima, i za njih bila od posebnog vojnostrategijskog značaja. Namjera neprijatelja bila je da nazmjerničnim i uporednim ofanzivnim akcijama, ograničenim po vremenu i prostoru, razbije jedinice NOVJ u Srbiji i spriječi prodor u nju novih snaga iz Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne.

Prema planu Vrhovnog štaba NOV i POJ trebalo je da se 1. proleterski korpus prikupi južno od Pljevalja, prema Limu, i da odatle preko Zlatibora prodre u Srbiju. Međutim, njegova 6. lička proleterska divizija u to vrijeme nalazila se još kod Glamoča. U takvoj situaciji 9. jula Vrhovni štab 1. proletersku diviziju privremeno je stavio pod komandu 2. udarnog korpusa NOVJ i dodijelio joj ulogu strategijske rezerve. Istovremeno pored ostalog, naredio je štabu 2. udarnog korpusa da se jedinice određene za prodor primaknu bliže Srbiji, da obezbijede uporišta i da prodor izvrše u više pravaca, zatim da se pokretne divizije ne uvlače

29 Arhiv VII, k. 712A, br. reg. 30/5.

30 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 1-1/5: Dopis štaba 13. proleterske brigade od 17. VII, 1944. štabu 1. proleterske divizije.

u teške borbe, a da vrijeme početka prodora odredi sam štab korpusa pošto se jedinice prethodno snabdiju opremom.

S novom ulogom i zadatkom, štab 1. proleterske divizije upoznao je potčinjene jedinice naredjenjem koje im je uputio 13. jula u 14 sati. »Naša divizija«, pisalo je u naredjenju, »kao strateška rezerva na prostoru zapadnog Sandžaka dobila je zadatak: da zatvara pravce od Pljevalja ka Tari i da na prostoru Foča - Gorazde - Čajniče - Pljevlja - Meljak - Čelebići uništava četničke bande.«³¹ U vezi s tim, 3. krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da preuzme prostor između Foče i Čajniča, gde se do tada nalazila 1. proleterska divizija, i daje obzbuđu od neprijatelja iz doline Drine i iz Pljevalja, a da se 1. proleterska brigada prebaci na sektor između Pljevalja i rijeke Tare radi zatvaranja toga pravca.

Pravce između 1. i 3. proleterske trebalo je da kontroliše i zatvori 13. proleterska brigada u ulozi divizijske rezerve. Njoj je naredeno da 14. jula u 5 sati krene na jug pravcem Han-Soha - Papratno - Vikoč u rejon Zavajit - Vikoč, usput da razbije četničke bande i izvrši konfiskaciju četničke imovine. Pošto prenoći u tom rejonu imala je rano ujutro da nastavi pokret i preko Čelebića, Vitine i Popov dola izbije na prostoriju između planine Ljubišnje i Čehotine i rasporedi jedan bataljon u sela D. Brvenica i G. Tikova radi zatvaranja pravca pored Čehotine i održavanja veze s dijelovima 3. krajiške proleterske brigade preko Boljanića, jedan bataljon da postavi u Šljivensko za dejstvo protiv četnika pravcem: Vučje - Vidre, jedan bataljon u Hočevinu, jedan u Kakmuže kao rezervu i 5. (inžinjerski) bataljon u sela Vrba i Meljak radi kontrole tog rejona i dejstva protiv četničkih bandi prema Ljubišnji i Čelebićima, dok je za štab brigade određeno da se smjesti u Hočevinu.³²

Dan uoči polaska na novi prostor, 13. jula, na frontu 13. proleterske brigade, dijelovi 7. SS divizije neopaženo su napustili Krčino brdo i povukli se u Ustikolinu, a zatim su napustili i ovo mjesto i krenuli u Gorazde. Na kolonu koja se kretala niz lijevu obalu Drine otvorili su mitraljesku vatru dijelovi 4. proleterskog bataljona s desne obale kod Han-Osanice i nanijeli joj gubitke od 20 poginulih i ranjenih, zatim je uništen jedan kamion i ubijeno 8-10 konja.

Kako je bilo i naredeno 13. proleterska brigada ujutro 14. jula prikupila se u selu Han-Sohi, oko 9 kilometara sjeveroistočno od Foče, i krenula određenim pravcem. Marš je trajao gotovo čitav dan i prošao je bez sukoba s četnicima. Brigada je prenoćila u selima Vakuf, Ječmišta i Čelebići, gdje je u toku noći konfiskovala imovinu četničkih porodica. Slijedećeg jutra nastavila je pokret i prije mraka stigla na određenu prostoriju. Prvi proleterski bataljon smjestio se u Donju Brvenicu, 2. proleterski bataljon u Sokolović i Bijelo brdo, 3. proleterski bataljon u Šljivensko i Tikovu, 4. proleterski bataljon u Kakmuže, 5. bataljon u Meljak i Vrbu i štab brigade i prištapske jedinice u Hočevinu i Šljivensko.³³ Na toj prostoriji brigada je ostala dva dana što je iskorišćeno za odmor jedinica, vojno-političku obuku, održavanje sastanaka partijskih i skojevskih organizacija, kao i sastanaka s borcima i starješinama.

Pošto je 17. jula dobio zadatak da čvrsto zatvori pravce koji od Pljevalja vode ka rijeci Tari i od Prijepolja uz Lim ka Bijelom Polju, štab 1. proleterske divizije je odmah naredio pomjeranje jedinica na istok južno od Pljevalja. Treća krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da rasporedom u zahvatu ceste Pljevlja - Đurđevića Tara zatvori taj pravac i da uništava četničke bande na tom prostoru, a 1. proleterska brigada da zatvori pravac Pljevlja - Šahovići, uništava četničke jedinice oko pljevaljskog garnizona i dejstvuje na komunikaciju Prijepolje - Pljevlja. Osma crnogorska brigada 37. sandžačke divizije, koja se nalazila u dolini Lima, i koja je tada u operativnom pogledu stavljena pod komandu štaba 1. pro-

31 Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 243.

32 Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 243-246: Naredenje štaba 1. proleterske divizije od 13. VII 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade i Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba.

33 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 10-1/2: Izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 16. VII 1944. štabu 1. proleterske divizije.

leterske divizije, dobila je zadatak da se prikupi u rejonu Bijelog'Polja s obe strane Lima.

Trinaestoj proleterskoj brigadi naređeno je da 18. jula u 5. sati krene ka Limu i toga dana stigne u rejon Vrulja - Potkrajci - Tulovo - Maoče, 16 do 19 kilometara jugoistočno od Pljevalja, tu prenoći i slijedećeg dana nastavi pokret na sjeveroistok, s tim da jedan bataljon postavi na Kamenu goru - (Đurđevi vrhovi, Duge Njive, Kamena gora (trig. 1483) radi dejstva na cesti Prijepolje - Jabuka, jedan bataljon u rejon Miljevići - Vinicka - Dubravčići, 8 do 10 kilometara južno od Prijepolja, sa zadatkom da dejstvuje niz dolinu Lima ka Prijepolju, jedan bataljon da rasporedi na prostoriju Gračanica- Rudino brdo (k. 1000) - Kruševo radi zatvaranja komunikacije Prijepolje - Brodarevo i izviđanja ka planini Jadovniku i vršenja diverzija na desnoj obali Lima kao i na cesti Prijepolje - Sjenica, jedan bataljon u rejonu Bukovik - Zavinograđe kao rezervu i radi izviđanja i vršenja diverzija na desnoj obali Lima i inžinjerijski bataljon u Brodarevo, kao posadu i radi izviđanja na desnoj obali Lima. Štab brigade trebalo je da se smjesti u Bukoviku. Osnovni zadatak brigade je bio zatvaranje pravca od Prijepolja uz Lim ka Brodarevu i Bijelom Polju. Osim toga trebalo je da na tom prostoru smijeni dijelove 37. sandžačke divizije NOVJ koja je upućena na drugi zadatak.³⁴ Za oba dana marša borci su dobili suhu hranu.

Rano ujutro 18. jula, 13. proleterska brigada iz sela Kakmuže krenula je na marš određenim pravcem, i pošto je prenoćila u rejonu Vrulja - Potkrajci - Maoče, izbila je slijedećeg dana poslije podne na Lim. Na Kamenu goru, južno od Jabuke, upućen je 4. proleterski bataljon, dok su u dolini Lima raspoređeni na prostoriji Miljevići, Vinicka, Dubravčići - 2. proleterski bataljon, u rejonu Gračanica - Kruševo - 3. proleterski bataljon u Zavinograđe - 1. proleterski bataljon i u Brodarevo - 5. proleterski bataljon, dok su se štab brigade i prištapske jedinice smjestile u Bukoviku. Takvim borbenim poretkom sa četiri bataljona ešeloni-rana po dubini od 10 kilometara na lijevoj obali Lima i jednim na lijevom boku prema Jabuci i Pljevljima željeli su se stvoriti uslovi da se taj pravac najupornije brani, kako je to naredio štab divizije ako neprijatelj krene u napad iz Prijepolja prema Brodarevu i Bijelom Polju.

Dolaskom na novi prostor brigada je odmah pristupila prikupljanju podataka o neprijatelju, a kako je naredna dva dana vladalo zatišje to vrijeme je iskorišćeno za bolju organizaciju položaja i pomjeranje četa u okviru bataljona. Tako je 2. proleterski bataljon jednom četom posjeo Skokuće (trig. 1179), 7 kilometara jugozapadno od Prijepolja, a 3. proleterski bataljon, takođe jednom četom, Vranju stranu (k. 1045).

Prikupivši podatke o neprijatelju istočno od Lima i na prilazima Prijepolju, štab 13. proleterske brigade naredio je 22. jula 1. i 3. proleterskom bataljonu, da se u toku noći sa po dvije čete kod Duge Luke i Lučice gazom prebace preko Lima i obuhvativši s juga, istoka i sjevera Gornje i Donje Stranjane napadnu i razbiju četnike i muslimansku fašističku miliciju u selu, pa ako neprijatelj pruži vrlo jak otpor da se u toku iste noći vrate natrag preko Lima, a ako napad uspije da u selu ostanu narednog dana kako bi što više prikupili goveda, ovaca, konja i razne hrane za brigadu a zatim se noću između 23. i 24. jula vratili natrag. Istovremeno je naređeno i 2. proleterskom bataljonu da u toku naredne noći napadne i likvidira četnike i muslimansku miliciju na Rujanskom guvnu (k. 797) i 4. proleterskom bataljonu da napadne i likvidira muslimansku miliciju koja je obezbjeđivala parni mlin na potoku Seljašnici.³⁵

Dijelovi 1. i 3. proleterskog bataljona uspješno su pregazili Lim i u toku noći, kako je bilo i naređeno, napali miliciju i četnike u Stranjanima. Nešto jači otpor pružili su na Vitiljci (k. 1375), na padinama planine Jadovnik i u Gornjim Stranjanima, ali im je otpor brzo skršen nakon čega su se razbježali. Poginulo ih je

34 Zbornik, tom II, knj. 8, str. 171-175: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 17. VII 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske i 8 crnogorske brigade.

35 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 35-1/1: Naređenje štaba 13. proleterske brigade od 22. VII 1944. štabovima 1, 2, 3. i 4. proleterskog bataljona.

i ranjeno oko 10 i zarobljeno 7, a zaplijenjene su manje količine oružja i municije. Dijelovi ova dva bataljona ostali su čitav dan u selu i omogućili intendantskim organima brigade da izvrše konfiskaciju imovine od narodnih izdajnika.³⁶ Druge noći, između 23. i 24. jula, su se istim putem vratili natrag na ranije položaje dotjeravši sa sobom oko 500 ovaca, 120 goveda i 15 konja.

Dok su dijelovi 1. i 3. proleterskog bataljona napadali na Stranjane, 2. proleterski bataljon je sa dvije čete napao ustašku miliciju i četnike na Rujanskom guvnu i uspio da ih potisne ka Prijepolju, ali kada je uslijedio protivnapad, u kom su učestvovali i dijelovi njemačkih jedinica iz Prijepolja, čete su se povukle na raniji položaj. Istovremeno su i dijelovi 4. proleterskog bataljona napali miliciju kod mlina na Seljašnici, ali je ona uspjela da pobjegne prema Prijepolju. Dijelovi bataljona zaplijenili su oko 100 kilograma žita i zatim su se i oni vratili na ranije položaje. U svim ovim akcijama brigada nije imala gubitaka.

Za osvjedočene zasluge i postignute uspjehe u dotadašnjim borbama, a na prijedlog Vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, Predsjedništvo AVNOJ-a 24. jula 1944. odlikovalo je Ordenom narodnog oslobođenja 20 brigada NOVJ.³⁷ Među njima bile su i sve tri brigade 1. proleterske divizije. Vijest o tome brzo je stigla u 13. proletersku brigadu i već 29. jula održana je brigadna proslava dobijanja visokog ordena a narednih dana proslave su održane i po bataljonima.³⁸ Delegacije iz brigade išle su i na proslavu u 1. i 3. proletersku brigadu. Tako je 5. augusta komandant 1. proleterskog bataljona sa 15 boraca i starješina bio na proslavi u 3. proleterskoj brigadi. Zajedno s narodom Sandžaka i štab 1. proleterske divizije organizovao je 3. augusta u selu Lekovina, kod Kovrena, divizijsku proslavu na kojoj je iz 13. proleterske brigade učestvovala delegacija od oko 50 boraca i starješina s komandantom brigade Milanom Žeželjom na čelu. Na proslavi, pored predstavnika štaba divizije, govorili su predstavnici svih brigada koji su u svojim govorima, pored ostalog, istakli da odlikovanje shvataju kao veliko priznanje za dotadašnje uspjehe u borbama, ali i kao ogromnu obavezu da još odlučnije i upornije nastave borbe do konačnog oslobođenja zemlje. Sa proslave upućeni su pozdravni telegrami Centralnom komitetu KPJ, Vrhovnom štabu, AVNOJ-u i NKOJ-u.³⁹ Odlikovanje i proslave, na kojima su u prvi plan isticane obaveze, stvarno su podigli borbeni moral boraca i starješina. To potvrđuje i ova kratka depeša koju je štab 13. proleterske brigade uputio 14. augusta štabu 1. proleterske divizije: »Borba se vodi žestoka. Ordenosci čudo radek.⁴⁰

Prikupivši nove podatke o jačini i rasporedu četničkih jedinica, muslimanske fašističke milicije i njemačkih policijskih jedinica na desnoj obali Lima, istočno od Brodareva, na prostoru Stranjani - Milakovići, štab 13. proleterske brigade je noću između 26. i 27. jula uputio preko Lima 1. proleterski bataljon sa tri čete da u selima Stranjani, Vrčkovina i Milakovići i u zaseoku Koželj napadne i razbije pomenute neprijateljske snage, a zatim s istoka usmjeri napad na Vrhove (k. 1025) na koje je sa zapada od sela Grobnice, iz doline Lima trebalo da napada 5. proleterski bataljon, s jednom četom, a jednom da postavi zasjedu sjeverozapadno od Mrčkovine kako bi neprijatelju s Vrhova onemogućio izvlačenje na sjever.

36 Arhiv VII, k. 707, br. reg. 16-1/10: Izvještaj štaba 1. proleterskog bataljona od 15. VII 1944, štabu 13. proleterske brigade.

37 Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ, maj-august 1944. Odluka Predsjedništva AVNOJ-a od 24. VII 1944. o odlikovanju jedinica.

38 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 17-1/10: Operativni izvještaj štaba 1. proleterskog bataljona od 2. VIII 1944. štabu 13. proleterske brigade.

39 U telegramu Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije je pisalo: »Danas smo se sakupili da zajedno sa narodom Sandžaka svečano proslavimo visoko odlikovanje Ordenom narodnog oslobođenja koje smo dobili. Narodnooslobodilačka vlast, iznikla u plamenu oslobodilačkog rata, jeste želja i interes naših naroda - mi smo se za nju borili. Za takvu vlast, za njeno učvršćenje, proširenje i razvijanje, mi smo sada spremniji nego ikada da se borimo. Živio Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije! Živio AVNOJ! 3. VIII 1944. Borci, podoficiri, oficiri i politički radnici I, III i XIII proleterske brigade« (Arhiv VII, k. 15A, br. reg. 21/3-4/II).

40 Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 30-14/12.

Iako je 1. proleterski bataljon oprezno nastupao, čitnici i muslimanska milicija u pomenutim selima bili su takođe oprezni pa su blagovremeno ispred nje-ga uspjeli pobjeći ka planini Jadovniku. Nakon toga bataljon je jednu četu s isto-ka usmjerio na Vrhove (k. 1025), gdje se nalazilo oko 60 njemačkih policajaca, na koje je sa suprotne strane napadala jedna četa 5. proleterskog bataljona. Neprijatelj se ovdje uporno branio, najviše bombama, sve do 17 sati 27. jula kada je natjeran u bijeg u raznim pravcima. U tom bježanju ubijeni su jedan njemački oficir i jedan podoficir. Ukupno u čitavoj ovoj akciji, pored više ranjenih, zarobljena su 3 i ubijeno 5 četnika, milicionara i njemačkih policajaca i zaplijenjena manja količina oružja i municije. Uveče toga dana dijelovi oba bataljona vratili su se na ranije položaje.⁴¹

Prema naredjenju Vrhovnog štaba od 25. jula 1944. Operativna grupa divizija (2, 5. i 17) 28. jula otpočela je prodor iz rejona Berana (sada Ivangrad) u Srbiju - prema Kopaoniku. Da bi joj obezbjedio lijevi bok, štab 2. udarnog korpusa NOVJ naredio je 1. proleterskoj diviziji da dejstvom prema Stranjanima privuče neprijateljeve snage iz Sjenice, a 37. diviziji da se prebaci na desnu obalu Lima i dejstvujući prema Zlatiboru veže neprijateljeve snage s tog područja. U vezi s tim, štab 1. proleterske divizije 29. jula izdao je zapovijest »za operacije na desnoj obali Lima« u kojima je angažovao po tri bataljona iz 13. proleterske i 8. crnogorske brigade.

Tri bataljona 13. proleterske brigade, kao sjeverna napadna kolona, pod komandom zamjenika komandanta brigade Marka Rapa, dobila je zadatak da se do mraka 30. jula grupiše na desnoj obali Lima na prostoriji Sopotnica - Stranjani - Milakovići s tim da odatle u toku noći dva bataljona krenu na jugoistok i do tri sata sljedećeg dana izbiju na prostoriju Krainovići - Višnjevo - Trešnjevica - Grgoje gdje je trebalo da u toku dva dana razbiju četnike. Jedan bataljon ove grupe imao je zadatak da iz rejona Stranjani - Milakovići dejstvuje prema Jadovnik-planini i cesti Sjenica - Prijepolje. Pored toga bataljoni su imali zadatak da u pomenutim rejonima obezbijede organima brigadne intendanture prikupljanje hrane i konja konfiskacijom od narodnih neprijatelja i rekvizicijom od seljaka, a ukoliko za to bude uslova u dogovoru s terenskim političkim radnicima, da izvrše i mobilizaciju ljudstva za popunu brigade. Po izvršenju zadatka dva bataljona iz ove grupe morala su se do zore 2. augusta vratiti u ranije rejone rasporeda na lijevoj obali Lima, radi vršenja osnovnog zadatka brigade, a jedan je bataljon trebalo da ostane na desnoj obali radi dejstva prema Jadovnik-planini i cesti Sjenica - Prijepolje.

Istovremeno južna napadna kolona, sastavljena od tri bataljona 8. crnogorske brigade, imala je da iz rejona Bijelo Polje izbiju na prostoriju Visočka - Zahumsko - Bare - Požeginja - Mojstir, na desnoj obali Lima, i tu u sadejstvu s pomenutim bataljonima 13. proleterske brigade razbije četnike, izvrši prikupljanje hrane i konja, kao i mobilizaciju ljudstva, a zatim da tu ostanu u povoljnom rasporedu.⁴² Prva i 3. proleterska brigada zadržane su u ranijim rejonima rasporeda sa starim zadacima.

Za akciju na desnoj obali Lima, štab 13. proleterske brigade angažovao je 1, 2. i 3. proleterski bataljon. Poslije podne 30. jula 1. i 3. proleterski bataljon pre-gazili su Lim kod Brodareva i krenuli preko Vrhova (k. 1025) ka Koželju, gdje je zadržan 3. proleterski bataljon, dok je 1. proleterski bataljon produžio prema Milakovićima gdje je prije podne na Lastvi (k. 1434) i koti 1500 sjeverno do sela sa dvije čete napao četnike i njemačke policajce. Brojno jak i dobro utvrđen neprijatelj je uspio da se održi i pored upornosti i nastojanja četa da ga likvidiraju ili bar protjeraju. Ne uspjevši u tome, čete su se u zoru 1. augusta povukle na kose zapadno od sela i tu ostale čitav dan. Pošto neprijatelj nije likvidiran kod

41 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 12-1/2: Izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 29. VII 1944. štabu 1. proleterske divizije.

42 Zbornik, tom II, knj. 8, str. 270-276: Zapovijest štaba 1. proleterske divizije od 29. VII 1944. štabovima 13. proleterske i 8. crnogorske brigade.

kovića, 1. i 3. proleterski bataljon nijesu ni produžili u rejon Krainovići - Grgoje, kako je naredio štab 1. proleterske divizije.⁴³

Za to vrijeme 2. proleterski bataljon, nakon što je pregazio Lim kod sela Sopotnice produžio je u toku noći prema Gornjim Stranjanima. Jednu četvu ostavio na Valenici (trig. 1001), a sa dvije čete je produžio u selo u namjeri da napadne četnike i njemačke policajce. Međutim, njih u selu nije bilo već su se nalazili na položajima sjeveroistočno i istočno od sela, gdje ih je bataljon napao s dvije čete i oblacio na istok od sela Gornje Grnje.⁴⁴ Slijedećeg dana, 1. augusta, neprijatelj je od Kačeva i Miloševog Dola napao četvu na Valenici i uspio da je potisne ka Stranjanima. Poslije podne u pomoć ovoj četi upućene su po jedna četa 1. i 3. proleterskog bataljona, koje su se u međuvremenu prebacile u Gornje Stranjane, a vratile su se i čete 2. proleterskog bataljona koje su gonile neprijatelja prema Gornjoj Grnji. Izvršen je protivnapad na neprijatelja koji je brzo prisiljen da se povuče ka Miloševom Dolu. U toku noći ova tri bataljona povukla su se preko Lima tako da su se ujutro, 2. augusta našli na ranijim položajima, ne izvršivši u potpunosti naređenje štaba 1. proleterske divizije.

Narednih nekoliko dana u rejonu razmještaju 13. proleterske brigade vladalo je zatišje. To vrijeme iskorišćeno je za intenzivnu vojno-političku obuku i kulturno-prosvjetni rad. Čitav taj rad bio je usmjeren na pripremanje boraca, starješina i jedinica za prodor u Srbiju. Na političkim časovima borcima objašnjavana je vojno-politička situacija u zemlji i svijetu i značaja Srbije za uspješan završetak rata i revolucije. Govoreno je o ustanku i borbama u Srbiji 1941. godine, zatim daljem razvoju NOB-a u njoj i potrebi pružanja pomoći srpskom narodu da se zajedno s tamošnjim jedinicama razbiju četnici Draže Mihailovića i drugi saradnici okupatora a time i kombinacije domaće i strane reakcije o poslijeratnom uređenju zemlje, odnosno povratku kralja i starog režima.

Po četama i bataljonima održavane su četne i bataljonske konferencije boraca radi učvršćenja moralno-političkog jedinstva, razvijanja ofanzivnog duha, održavanja discipline i upoznavanja s narednim zadacima. Štabovi bataljona održavali su sastanke s komandama četa, uz obavezno prisustvo nekog od članova štaba brigade, na kojima su analizirana stanja u četama, protekle borbe i naredni zadaci. I štab brigade proširen je na taj način što su u njemu formirani odsjeci: prvi - operativni, drugi - obavještajni i treći - za organizaciju i popunu. U tom vremenu, štab 1. proleterskog udarnog korpusa za novog načelnika štaba brigade postavio je majora Miroja Pavičevića umjesto Miloša Vučkovića koji je premješten na novu dužnost. Opće i zdravstveno stanje u brigadi u to vrijeme bilo je veoma povoljno. Broj ranjenih i bolesnih u brigadnoj ambulanti znatno se smanjio. Jedinice su se odmorile a i ishrana je znatno poboljšana. Nakon svega, štab brigade je u sanitetskom izvještaju štabu 1. proleterske divizije mogao da konstatuje da su se borci na tom sektoru »nevjerovatno oporavili«.⁴⁵

Zatišje je iskorišćeno i za intenzivan partijski rad. Održani su sastanci svih partijskih ćelija i bataljonskih biroa. I ovdje je težište bilo na pripremama za odlazak u Srbiju, upoznavanje s prilikama u Srbiji i zadacima u vezi s tim, zatim prijem novih članova i otklanjanje raznih slabosti u radu partijskih organizacija kao što je familijarnost i slično. U tom vremenu u Partiju je primljeno oko 50 novih članova.⁴⁶ Veoma intenzivan rad u vezi sa svim tim pitaljima odvijao se i u organizacijama SKOJ-a u brigadi.

Dobivši obavještenje od brigadnog obavještajnog centra da su se njemačke snage sa Savinog laktia iz Ratajske i sa Gradine (k. 783), kao i dijelom iz Prijepolja

43 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 25-1/2: Operativni izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 1. VIII 1944. štabu 1. proleterske divizije.

44 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 17-1/10: Operativni izvještaj štaba 2. proleterskog bataljona od 31. VII 1944. štabu 13. proleterske brigade.

45 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 10-1/8: Sanitetski izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 1. VIII 1944. štabu 1. proleterske divizije.

46 Arhiv VII, k. 729A, br. reg. 19-13: Izvještaj pomoćnika političkog komesara 13. proleterske brigade od 13. II 1945. pomoćniku političkog komesara 1. proleterske divizije.

povukle prema Sjenici i da se u uporištima na prilazima Prijepolju nalaze samo domaći četnici i muslimanska milicija, štab 13. proleterske brigade odlučio je da napadne i likvidira neprijatelja na Rujanskom gumnu (k. 797), u Ratajskoj i Kolovratu, kao i na Savinom laktu sa okolnim selima, a zatim, ukoliko za to budu povoljni uslovi, da napadne i Prijepolje. Za realizaciju ove zamisli štab brigade je angažovao 2. 3. i 4. proleterski bataljon i zapoviješću od 9. augusta naredio: 2. proleterskom bataljonu da sa juga od Skokuća napadne i likvidira neprijatelja na Rujanskom gumnu (k. 797), a zatim s dvije čete da nastupa ka Kolovratu i s jednom četom prema Straševcu, pa ukoliko uslovi budu povoljni da produži dejstva prema Gradini (k. 783), jugozapadno od Prijepolja; 3. proleterskom bataljonu da napadom niz lijevu obalu Lima likvidira neprijatelja u Ratajskoj i u sadejstvu s 2. proleterskim bataljonom i u Kolovratu, a zatim nastavi gonjenje neprijatelja ka Prijepolju i 4. proleterskom bataljonu da pokretom od Dugih Njiva i preko Zvizda, obezbijedivši se s jednom četom na cesti prema Jabuci i Pljevaljima, napadne i likvidira neprijatelja na Savinom laktu i okolnim selima, a zatim pojačavši obezbjeđenje prema Jabuci da produži dejstvo prema Kolovratu zajedno s 2. proleterskim bataljonom. Po likvidaciji neprijatelja, u selima na pomenutoj prostoriji trebalo je izvršiti konfiskaciju hrane i konja od narodnih neprijatelja. Napad je trebalo da počne jednovremeno 9. augusta u 22. sata i 30 minuta.⁴⁷

Dok su se bataljoni pripremali za napad, Nijemci su u toku dana iz Prijepolja uputili manje dijelove 7. SS divizije na Rujansko gumno i u Ratajsko, a da to izviđački i obavještajni organi brigade nijesu primijetili. Dolazak njemačkih vojnika podigao je moral i ulio povjerenje braniocima - četnicima i muslimanskoj miliciji. Napad 2. i 4. proleterskog bataljona počeo je u određeno vrijeme, dok je 3. proleterski bataljon s napadom zakasnio čitava dva sata. U napadu na Savin lakat 4. proleterski bataljon iznenadio je neprijatelja tako da nije ni uspio da pruži organizovan otpor, već je pobjegao prema Babinama. Bataljon je zarobio dva prisilno mobilisana četnika koji su se dobrovoljno javili da ostaju u brigadi.

U napadu na Rujansko gumno (k. 797), neprijatelj je pružio snažan otpor 2. proleterskom bataljonu. Bataljon je uspio da likvidira pet bunkera, ali je neprijatelj i pored toga uspio da se održi. Pošto je zakasnio s napadom 3. proleterski bataljon naišao je na neprijatelja koji ga je spremno dočekao. Borba je vođena bombama i bataljon je uspio da potisne neprijatelja s kose između Mioske i Ratajske rijeke i da pređe Ratajsku rijeku, ali nije uspio da zauzme Ratajsku i kosu koja se od Rujanskog gumna spušta ka Limu. Pošto u toku noći nijesu uspjeli da likvidiraju neprijatelja, sva tri bataljona povukla su se u svitanje na stare položaje. Prema procjeni štaba brigade neprijatelju su naneseni gubici od oko 20 poginulih i ranjenih, dok je brigada imala 9 ranjenih boraca. Štab brigade bio je u uvjerenju da će uspjeti da likvidira sva neprijateljeva uporišta oko Prijepolja i stvori uslove za napad na grad, ali realizaciju te zamisli onemogućila su pojačanja koja je neprijatelj uoči samog napada dovukao u taj rejon.⁴⁸

Poslije napada u brigadi je nastavljena intenzivna vojno-politička obuka i pripreme za prelazak u Srbiju. Pored ostalog, štab brigade planirao je da u svim bataljonima izvrši bojevo gađanje sa po tri metka iz pušaka na odstojanju od 300 metara, kratkim rafalima od 5 do 6 metaka iz puškomitraljeza »bren« na odstojanju od 400 metara i iz protivtenkovskih pušaka, takođe na odstojanju od 400 metara. Međutim, jedino 1. proleterski bataljon 12. augusta uspio je da izvrši ovo gađanje pošto je već slijedećeg dana uslijedio napad neprijatelja koji je onemogućio realizaciju čitavog plana.

47 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 36-1/1: Zapovjest štaba 13. proleterske brigade od 9. VIII 1944. podređenim jedinicama.

48 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 13-1/2: Izvjetaj štaba 13. proleterske brigade od 11. VIII 1944. štabu 1. proleterske divizije.

Borbe u durmitorskoj operaciji i manevaru na Prijepolju preko Čehotine i Lima na Zlatibor

U ljeto 1944. poslije neuspjeha da ofanzivnim operacijama razbiju snage NOVJ u Toplici i Jablanici, spriječe prodor Operativne grupe divizija iz Crne Gore u Srbiju i razbiju snage NOVJ u istočnoj Bosni, Nijemci su bili prisiljeni da preduzmu novu operaciju na slobodnu teritoriju Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine u namjeri da spriječe dalji prodor divizija NOVJ u Srbiju. To je trebalo postići napadom jakih snaga s kružne osnovice Pljevlja - Prijepolje - desna obala Lima - Kaludra - Čakor - Podgorica (sada Titograd) - Nikšić - Trebinje - Bileća - Gacko - Foča, potiskivanjem i nabacivanjem jedinica 1, 2. i 12. korpusa NOVJ na masiv Durmitora gdje ih je trebalo uništiti. U operaciji Nijemci su angažovali 1. brdsku, 7. i 13. SS i 369. legionarsku diviziju, 2. puka »Brandenburg«, više borbenih grupa i ustaške, domobranske i četničke jedinice i jedinice muslimanske fašističke milicije. Prema 1. proleterskoj diviziji, pored četnika i muslimanske milicije, bili su grupisani u rejonu Pljevalja 2. puk »Brandenburg« za napad prema Žabljaku i 14. puk 7. SS divizije na prostoru Prijepolja za dejstvo dolinom Lima prema Brodarevu i Maoču. Operacijom, kojoj su Nijemci dali šifrovani naziv »Ribecal« (»Rübezahl«), a kod nas poznatom kao durmitorska operacija, rukovodio je štab njemačkog 5. SS armijskog brdskog korpusa.⁴⁹

Predviđajući mogućnost jedne takve operacije, a nastojeći da zadrži strateški inicijativu i da ostvari pomjerenje težišta operacija NOVJ na istok u Srbiju, Vrhovni štab je još ranije dao direktivu da se snage određene za prodor u Srbiju ne upuštaju u teške borbe, već da ih nastoje izbjeći kako bi sačuvalе udarnu moć za kasnija dejstva.

Dvanaestog augusta neprijatelj je napadom na više pravaca prema Šavniku, centralnom rejonu slobodne teritorije, počeo s operacijom. Napad na 1. proletersku diviziju iz Pljevalja, Jabuke i Prijepolja počeo je dan kasnije. Uz podršku artiljerije, dijelovi 14. SS puka, četnici i muslimanska fašistička milicija ujutru 13. augusta iz rejona Prijepolja lijevom obalom uz Lim i sa ceste Prijepolje - Jabuka, napali su u više napadnih kolona 13. proletersku brigadu. Prednji dio njene odbrane protezao se tada linijom Rudino brdo (k. 1000) - Vranja strana (k. 1045 - 3. proleterski bataljon) - Škokuće (2. proleterski bataljon) - Duge Njive - Kamena gora (4. proleterski bataljon). Zapadno od nje pravac Pljevlja - Kovren zatvarala je 1. proleterska brigada koja je, također bila napadnuta.

Kao najistureniji prema Prijepolju prvi je bio napadnut 2. proleterski bataljon. On se uspješno i žilavo branio na Skokućama, sve dok neprijatelj nije prodro dolinom Lima i zauzeo Vranju stranu na kojoj se branila jedna četa 3. proleterskog bataljona. Našavši se ugrožen s boka i sa leđa, 2. proleterski bataljon povukao se na jug u rejon Dubravčići - k. 1093 - Bačilovina. Ali kada je neprijatelj zauzeo i k. 1093, bataljon se povukao nešto južnije na liniji k. 903 - Jablanovac (k. 1213) na kojoj je zaustavio dalji prodor neprijatelja na tom pravcu. Predveče bataljon u drugom pokušaju protivnapadom povratio je kotu 1093 i uz osjetne gubitke odbacio neprijatelja prema Miljevićima.

Jugoistočno od 2. proleterskog bataljona na samoj lijevoj obali Lima, gdje se branio 3. proleterski bataljon, neprijatelj je prije podne uspio da zauzme Vranju stranu (k. 1045), a tek poslije podne i Rudino brdo (k. 1000), sjeverno od Kruševa. Nakon toga bataljon je prešao u protivnapad i poslije tri juriša uspio da zbaciti neprijatelja s Rudina brda u dolinu Lima.

Sa ceste Savin lakat - Jabuka neprijatelj, sa dvije napadne kolone, napao je 4. proleterski bataljon u rejonu Kamene gore, jednom preko Junčevića u pravcu Đurđevih vrhova i drugom preko Karoševina prema Dugim Njivama. Prvu kolonu dijelovi bataljona u početku zaustavili su ispred Paljika, na sjevernim padinama Kamene gore, dok je druga zauzela kotu 1162, sjeverno od Dugih Njiva. U daljem nastupanju neprijatelj je poslije podne uspio da zauzme Đurđeve vr-

hove, na sjevernom dijelu Kamene gore, i da dijelove bataljona potisne na srednji i južni dio ove gore. Istovremeno neprijatelj je potisnuo na jug i 1. bataljon 1. proleterske brigade, koji se branio zapadno od 4. proleterskog bataljona. Oko 22 sata ova dva bataljona izvršila su protivnapad na neprijatelja na Đurđevim vrhovima ali ih nijesu uspjela povratiti.

Čim se napad neprijatelja jasnije ispoljio, štab brigade se pomjerio u rejon Zečije glave (k. 1245) odakle je rukovodio odbranom. Bliže sebi u taj rejon privukao je 1. proleterski bataljon iz Zavinograđa, da bi s njim kao rezervom mogao brže da interveniše na bilo kom dijelu odbrane brigade. Oko pola noći štab brigade dobio je depešu od štaba 1. proleterske divizije kojom mu je ukazao, daje osnovni zadatak brigade zatvaranje pravaca od prijepoljskog sektora ka Kovrenu, da naročitu pažnju obrati na svoje lijevo krilo kod Kamene gore i da na tom krilu osigura stalnu vezu i naslon na 1. proletersku brigadu.⁵⁰

Ocijenivši da je težište napada neprijatelja prema Crnom vrhu (k. 1492) i Kovrenu, kao i na osnovu depeše primljene od štaba divizije, štab brigade je naredio 4. proleterskom bataljonu da još u toku noći glavinom snagom posjedne Milovče brdo (k. 1353) i zatvori pravac prema Kovrenu. Međutim, bataljon nije stigao da u toku noći izvrši to naređenje, dok je neprijatelj dovukavši nova pojačanja ujutro nastavio napadom prema sva tri bataljona na prvoj liniji odbrane. Prema procjeni štaba brigade jačina neprijatelja koji je napadao na 4. proleterski bataljon iznosila je oko 1000, a na 2. proleterski bataljon oko 600 vojnika, dok jačina neprijatelja koji je napadao na 3. proleterski bataljon nije bila poznata, ali je vjerovatno bila najslabija.

Neprijatelju naročito je stalo da što prije ovlada Kamenom gorom na kojoj se 4. proleterski bataljon uporno branio. Međutim, pod pritiskom nadmoćnijih snaga postepeno se povlačio na jug dajući snažan otpor na uzastopnim položajima. Ipak neprijatelj je uspio da ovlada Kamenom gorom, plativši taj uspjeh prema procjeni štaba brigade, sa oko 40 poginulih i ranjenih vojnika. U daljem nastupanju neprijatelj je poslao podne preko Gradine izbio na Milovče brdo (k. 1353), a zatim i na Pribojnu, čime je naročito ugrozio obranu 2. proleterskog bataljona, koji je do tada, prelazeći povremeno u protivnapad, vodio žestoke borbe s neprijateljem koji ga je napadao s fronta, a sad je bio napadnut i u bok od Milovče brda. U takvoj situaciji 2. proleterski bataljon bio je prisiljen da se povuče na jug ka Zečijoj glavi.

Kada su se namjere neprijatelja sasvim jasno ispoljile štab brigade je u 13 sati od Zečijeg brda, preko sela Brajkovac iz rezerve uputio 1. proleterski bataljon da posjedne Milovče brdo (k. 1353) radi zatvaranja međuprostora između

Borci 13. proleterske prelaze reku Uvac, august 1944. na putu prema Srbiji. (Iz zbirke Doma JNA u Zagrebu)

50 Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 30-12/12: Depeša štaba 1. proleterske divizije od 13. VIII 1944. u 23,40 sati štabu 13. proleterske brigade.

2. i 4. proleterski bataljona, njihovog povezivanja i eventualnog prihvata. Međutim, prije nego što je stigao to da uradi na Milovče brdo izbio je neprijatelj pa je bataljon posleo položaj južno od ovog brda, 1. i 4. proleterski bataljon izvršili su protivnapad na neprijatelja na Milovče brdu, ali nijesu uspjeli da ga protjeraju zbog jakog otpora. Nakon toga, 4. proleterski bataljon protivnapadom protjerao je neprijatelja s Priboine gdje se zadržao, dok se 1. proleterski bataljon povukao prema Crnom vrhu.⁵¹ Za to vrijeme, u toku 14. augusta, 3. proleterski bataljon, kao desno krilo brigade, na lijevoj obali Lima uspješno je odolijevao neprijatelju, tako da nije postigao nikakav uspjeh. Uveče, zbog zauzimanja Kamene gore i Milovče brda, a u duhu direktive štaba 1. proleterske divizije da se čitava brigada iz doline Lima pomjeri na zapad bliže cesti Pljevlja - Kovren i da održava čvrstu vezu s 1. proleterskom brigadom, koja je zatvarala pomenuti pravac, 3. proleterski bataljon se zajedno s 2. proleterskim bataljonom i prištapskim jedinicama povukao prema Crnom vrhu.

Ujutro 15. augusta, štab 1. proleterske divizije depešom naredio je štabu 13. proleterske brigade da najhitnije glavninu brigade postavi na cestu Pljevlja - Kovren u rejon Kneževići - Mataruge - Ljutići - Kozica - Vrulja radi zatvaranja toga pravca, s tim da jedan bataljon ostavi na sektoru između Kamene gore i Kovrena, radi zatvaranja toga pravca, održavanja veze i sadejstva s bataljonom koji će se nalaziti u Kozici, a aa prema neprijatelju ostavi izviđačke dijelove.⁵² Pošto je neprijatelj sporo nastupao od Kamene gore i Milovče brda na jug i pošto su dijelovi 1. proleterske brigade u žestokim borbama kod Kneževića i na lijevoj obali potoka Dubočica uspješno spriječavali prodor neprijatelja od Pljevlja ka pomenutom rejonu, 13. proleterska brigada je toga dana bez teškoća zauzela novi raspored, ostavivši prema neprijatelju 4. proleterski bataljon u rejonu Crnog vrha i 1. proleterski bataljon u Kozici. Pred veče, neprijatelj je zauzeo Crni vrh, a u 21 sat 4. proleterski bataljon, zajedno s dijelovima 1. proleterske brigade, izvršio je protivnapad, ali je neprijatelj i pored borbe koja je trajala do zore uspio da se održi na Crnom vrhu.

Da bi izbjegao suvišno angažovanje jedinica u odbrambenim borbama u Sandžaku i Crnoj Gori u durmitorskoj operaciji, a u duhu strategijskog plana za prodor u Srbiju, Vrhovni štab, 15. augusta, pored ostalog naredio je štabu 2. udarnog korpusa NOVJ da 1. proletersku diviziju i 8. crnogorsku brigadu hitno prebaci preko Lima ka 37. udarnoj diviziji a zatim na prostoriju Zlatibor - Golija, i da svoje i ranjenike 1. proleterske divizije i 12. vojvođanskog korpusa NOVJ sa aerodroma kod sela Negobuđe savezničkim avionima evakuiše u bolnice NOVJ u Italiju. Upoznat ovim zadatkom, štab 1. proleterske divizije uputio je toga dana u 22 sata neredenje potčinjenim jedinicama i upoznao ih sa situacijom u Crnoj Gori, Sandžaku i dijelu istočne Bosne i sa zadatkom divizije na osnovu čega je odredio zadatke potčinjenim brigadama za naredna dva dana.

U naređenju, pored ostalog, pisalo je da je zadatak divizije »izbeći neprijateljsko dejstvo« na tom sektoru »preduzimajući manevar prebacivanja preko Lima ka prostoriji planina Zlatibor - Golija planina«. U vezi s tim štab divizije planirao je da sve jedinice prikupi na lijevom krilu svog rasporeda na prostoru zapadno od ceste Pljevlja - Kosanica, a zatim preduzme pokret i pređe Cehotinu na odsjeku Gradac - Brvenica i cestu Pljevlja - Čajniče na sektoru Gotovuša - Boljanići - Kovač - Metaljka u toku noći između 17. i 18. augusta. Predviđeni manevar zajedno s divizijom, planirano je da izvrše 8. crnogorska i novoformirana 5. sandžačka brigada.

Trinaestoj proleterskoj brigadi naređeno je da se u toku 16. augusta prikupi na lijevoj obali Cehotine u rejonu sela Maoče, ostavljajući samo zaštitne čete na ranijoj prostoriji, a zatim kad padne mrak da krene na sjeverozapad, pređe cestu Pljevlja - Đurđevića Tara kod Potpeće i do zore izbije u rejon Kruševo - Kakmuže - Dragaši. Odatle, kao divizijska prethodnica, zajedno s 5. sandžačkom bri-

51 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 18-1/10: Izvještaj štaba 1. proleterskog bataljona od 21. VIII 1944. štabu 13. proleterske brigade.

52 Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 30-16/12: Depeša štaba 1. proleterske divizije od 15. VIII 1944. u 6,40 sati štabu 13. proleterske brigade.

gadam, trebalo je da 17. augusta u 14 sati krene na sjeverozapad i kod sela Brvenice pređe Čehotinu a zatim i cestu Pljevlja - Čajniče, obezbijedivši se od Pljevalja i Čajniča. Pravac njenog daljeg kretanja naredjenjem nije bio preciziran.

Prva proleterska brigada dobila je zadatak da u sadejstvu s 3. proleterskom brigadom upornom odbranom južno od Pljevalja omogući prikupljanje glavnine divizije - 13. proleterske u pomenutom rejonu, 5. sandžačke u selu Kakmuže i 8. crnogorske sa divizijskom bolnicom u selu Zahum, a zatim preduzme pokret kao divizijska zaštitnica. Ulogu desne divizijske pobočnice dobila je 3. krajiška proleterska brigada.⁵³

Pod zaštitom 1. proleterske brigade od neprijatelja koji je napadao od Pljevalja i uz obezbjeđenje vlastitim manjim dijelovima od Crnog vrha, 13. proleterska brigada u toku 16. augusta prikupila se u selu Maoče odakle je nešto poslije 21. sat krenula za Kruševo, Kakmuže i Dragaše. Tu se malo odmorila zatim je u određeno vrijeme krenula naredjenim pravcem i 18. augusta izbila u sela Bukovik, Sočice, Dragovići i Koštica, oko 18 kilometara sjeverozapadno od Pljevalja. Marš je bio dug preko 30 kilometara i veoma naporan, ali je prošao bez borbe i sukoba s neprijateljem.

Poslije jednodnevnog odmora 13. proleterska brigada je, po narednju štaba 1. proleterske divizije, ujutro 20. augusta nastavljajući manevar ka Zlatiboru, krenula na sjeveroistok prema Limu. Išetala se niz rijeku Poblačnicu ka Sastavcima i trebalo je da se razmjesti u selima Daljevina, Slatina, Sastavci i Međurečje dok se ne razjasni situacija u rejonu Priboja.⁵⁴ Toga dana cijela 1. proleterska divizija prikupila se na prostoru Goleša - Počegrmac - Kasidoli - Sastavci i pošto nije bilo neprijatelja u Priboju ona je poslije podne nastavila pokret i u toku večeri i noći u Priboju prešla Lim, ostavivši 8. crnogorsku i 5. sandžačku brigadu 37. diviziji u Kasidolima. Trinaesta proleterska brigada marševala je od Sastavaka preko Kasidola i po prelasku preko Lima i kroz Priboj razmjestila se na liniji Lunići - Borjanice - Sljeme, sjeverno od Priboja radi obezbjeđenja glavnine divizije od eventualnog napada neprijatelja od Rudog i Crnog vrha (k. 1142).

Radi pokreta neprijatelja između Prijepolja i Nove Varoši, 13. proleterska brigada, poslije podne 21. augusta po narednju štaba 1. proleterske divizije,⁵⁵ pomjerila se na jugoistok od Priboja na prostoriju Suvo Polje - Potpeće - Orašac radi zatvaranja pravca od Prijepolja niz Lim prema Priboju i radi obezbjeđenja divizijske bolnice u Orašcu. Sljedećeg dana ona se pomjerila još malo na jugoistok u selo Rutoši, oko 10 kilometara sjeverozapadno od Nove Varoši, gdje se pripremala za prelazak preko Uvea i izbijanje na Zlatibor, odnosno u Srbiju.

Našavši se na prostoriji između Lima i Uvea, 1. proleterskoj diviziji predstojao je još manji pokret preko rijeke Uvea pa da se nađe na Zlatiboru - u Srbiji. U vezi s tim i zadatkom, koji je dobila da u sadejstvu s dijelovima 37. divizije u noći između 25. i 26. augusta temeljito poruši željezničku prugu Užice - Višegrad i da u pokretu do nje usput likvidira neprijatelja u Palisadu i Čajetini ako uslovi budu povoljni, štab 1. proleterske divizije 22. augusta naredio je 13. proleterskoj brigadi, da sutra u 6 sati krene iz Rutoša u Dobroselicu i smjesti se u šumarcima južno od tog sela u rejonu Tetrebovac (trig. 1148) - Prerija (k. 903) - Crni ormar. Istovremeno je naredio 1. proleterskoj brigadi da se iz Brezne, preko Dobroselice prebaci u rejon Mali šanac (k. 1098) - Karanovac (k. 1165) - Borova glava (k. 1171) i zatvori cestu koja preko Zlatibora vodi na jug, i 3. krajiškoj proleterskoj brigadi da krene pravcem Radoinja - Seništa - Dragljica na južne padine Zlatibora do linije Brijač (k. 1462) - Svetnica - Šanac (k. 1284), prema Ljubišu.

53 Zbornik, tom IV, knj. 28, str. 285-289: Naredjenje štaba 1. proleterske divizije od 15. VIII 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske, 8. crnogorske i 5. sandžačke brigade.

54 Zbornik, tom III, knj. 10, str. 152-153: Naredjenje štaba 1. proleterske divizije od 19. III 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske, 8. crnogorske i 5. sandžačke brigade.

55 Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 30-21/12: Depeša štaba 1. proleterske divizije od 21. VIII 1944. u 11,45 sati štabu 13. proleterske brigade.

Sa nove prostorijske brigade, pored ostalog, imale su zadatak da hitno provjere situaciju na pravcu daljeg pokreta divizije, a naročito u rejonu Palisad - Čajetina.⁵⁶

Pošto se prikupila u Rutoši, 13. proleterska brigada 23. augusta ujutro krenula je na sjever i maršujući za 1. proleterskom brigadom bilom kose u okuci Uvea (Komun k. 1044 - Kožalj trig. 1049 - k. 925) stigla na rijeku, pregazila je oko podne i izbila u selo Dobroselicu, ispod Zlatibora. Brigada se razmjestila dijelom u selu dijelom u šumarcima južno od njega. Sjeveroistočno od nje u zahvatu ceste koja vodi preko Zlatibora razmjestila se 1. proleterska, a istočno prema Ljubušu 3. krajiška proleterska brigada, pošto su razbile otpor slabijih četničkih jedinica na tim pravcima.

Prelaskom preko Uvea i izbijanjem u Dobroselicu, 13. proleterska brigada je prvi put stupila na tlo Srbije. Bio je to prvi neposredni dodir jedne brigade NOV iz Hrvatske s narodom iz Srbije, koji ju je već na njenom prvom koraku u Srbiji srdačno i gostoljubivo prihvatio. Samo da bi savladala razdaljinu od Vukovskog do Zlatibora bio joj je potreban 71 dan gotovo neprekidnih borbi i marševa van komunikacija po bespuću, izuzev kraćeg predaha u rejonu južno od Prijepolja. Taj pokret preko Bosne i dijela Sandžaka do Srbije spada u teže periode njene istorije. Izvršenje tog zadatka zahtijevalo je maksimalno naprezanje svih psihičkih i fizičkih snaga kako boraca i starješina tako i jedinica u celini. Njegovom uspješnom izvršenju doprinijele su dobrim funkcionisanjem ekonomska i sanitetska služba, kao i služba veze, dok se obavještajna služba pokazala kao manje efikasna. Štab brigade i štabovi bataljona, kao i komande četa uspješno su komandovali i rukovođili jedinicama, a tom uspjehu doprinijele su i partijske i skojevske organizacije svojim djelovanjem u podizanju borbenog morala i učvršćenja discipline, a naročito komunisti ličnim primjerima u izvršavanju zadatka i savlađivanju svih teškoća. U ovom periodu brigada je dala i velike žrtve: iz njenih redova poginulo je oko 35 i ranjeno oko 130 boraca i starješina, dok je manji broj boraca nestao, iznemogao i zaostalo na putu.⁵⁷ Iako joj se brojno stanje znatno smanjilo, brigada je bila spremna da izvrši svaki postavljeni zadatak i na tlu Srbije.

56 Zbornik, tom I, knj. 11, str. 22-24: Naredenje štaba 1. proleterske divizije od 22. VIII 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

57 Preme sanitetskim izvještajima štaba 13. proleterske brigade za juni, juli i august 1944. (Arhiv VII, k. 727, br. reg. 9-1/8, 10-8, 10-1/8 i 11-1/8) upućenim štabu 1. proleterske divizije za referenta saniteta, brigada je u ta tri mjeseca imala ukupne gubitke od 37 poginulih i 131 ranjenog borca i starješinu. Na osnovu tih podataka izvedene su pomenute cifre s obzirom daje brigada krenula od Vukovskog 13. juna a u Srbiju stigla 23. augusta 1944. a vodila borbe i početkom juna i krajem augusta.